

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI
İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

SOVYET İDEOLOJİSİNİN BAKÜ ÖRNEĞİNDE
MEKANA YANSIMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mabud SATTARLI

İstanbul
Kasım-2020

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI
İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

SOVYET İDEOLOJİSİNİN BAKÜ ÖRNEĞİNDE MEKANA
YANSIMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mabud SATTARLI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Alim YILMAZ

İstanbul
Kasım-2020

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı,
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ
olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Alim YILMAZ

.....

Üye Doç. Dr. Erhan İÇENER

.....

Üye Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah YILMAZ

.....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.....

Prof. Dr. Ali GÜNEŞ

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Sovyet İdeolojisinin Bakü Örneğinde Mekana Yansıması**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

İmza

Mabud SATTARLI

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın hazırlanmasında bilimsel katkıları ve desteklerini esirgemeyen, süreç boyunca her an bana yardımcı olan değerli tez danışmanım Prof. Dr. Alim YILMAZ'a, değerli dostum Kamal Selimov'a, Eyüp Taşöz hocama, bilgileriyle bize değer katan tüm kıymetli hocalarımıza, yüksek lisans eğitimim boyunca benden desteklerini esirgemeyen tüm arkadaşlarıma, ağabeylerime, hocalarıma ve değerli aileme teşekkürlerimi sunarım.

Mabud SATTARLI
İstanbul-2020

ÖZET
SOVYET İDEOLOJİSİNİN BAKÜ ÖRNEĞİNDE MEKANA
YANSIMASI

Mabud SATTARLI
Yüksek Lisans, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alim YILMAZ
Kasım-2020, 107 + ix

Bu çalışmada, Sovyet ideolojisinin mekana yansıması, belli unsurlar üzerinden mekanda kendisini göstermesi araştırılmıştır. Araştırma için Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehrindeki yapılar incelenmiştir. Araştırmada hem akademik, hem de akademik olmayan çalışmalara yönelik literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Araştırma, genel olarak ideoloji ve Sovyet ideolojisi kavramları temel alınmakla Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin iktidarda olduğu zaman zarfında mekansal değişimin nasıl değiştiği üzerinde inşa edilmiştir. Bu çalışmanın yapılmasındaki amaç konuyla ilgili literatürdeki boşluğun doldurulması, Sovyet ideolojisinin mekansal değişimi hangi ölçüde tetiklediğinin analiz edilmesi ve konjonktürel durumu doğru değerlendirmek için Sovyet yönetimi altında geçen Azerbaycan'ın yakın tarihini araştırmak ve toplumsal değişimin mekansal öğeler üzerinden nasıl gerçekleştirildiğini ortaya koymaktır. Bu amaçlar doğrultusunda yapılan bu çalışmada; ideoloji nedir ve ideoloji hakkında düşünürlerin değerlendirmeleri nelerdir, mekan nedir ve mekan hakkında düşünürlerin yaklaşımları nasıldır, mekanla iktidar, mekanla ideoloji arasında nasıl bir ilişki vardır, Sovyet ideolojisi hangi unsurlar üzerinden maddeleşmiştir ve Bakü'de Sovyet ideolojisinin varlığını en belirgin şekilde gösteren yapılar neler olmuştur gibi sorulara cevap aranmış, çalışma bu sorular üzerinde oluşturulmuştur. Araştırma, Azerbaycan'ın 1920 senesinde işgaliyle başlayıp 1990 senesinde Sovyetlerin çöküşüyle sonlanan süreci kapsamaktadır. Sovyetler yönetimi sadece eğitim müfredatını değiştirmemiş, yeni bir tarih yazımı gerçekleştirmiş, yaşam alanlarını baştan sona yeniden inşa etmiş, kamusal alanın her köşesinde kendisini temsil eden anıt, heykel ve diğer yapıtlarla ideolojisini toplumlara kabul ettirmiştir. Azerbaycan'ın toplumsal tutumunu ve siyasal duruşunu anlamak için yakın tarihinde gerçekleşen önemli değişimleri incelemek ehemmiyet arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, Sovyet İdeolojisi, Mekan, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

ABSTRACT
REFLECTION OF SOVYET IDEOLOGY ON THE EXAMPLE
OF BAKU CITY

Mabud SATTARLI

Master's Degree, Political Science And International Relations

Thesis Advisor: Prof. Dr. Alim YILMAZ

November-2020, 107 + ix

In this study, we looked into the reflection of the Sovyet ideology on the space and its manifestation in the space through certain elements. Many structures in Baku, the capital city of Azerbaijan have been examined for the research. In this research, literature review method and both academic and non-academic studies were used. The research is built on how the spatial change shifted during the time of the Sovyet government in Azerbaijan, basing on the concepts of ideology and Sovyet ideology in general. The purpose of this study is firstly to fill the gap in the relevant literature, then to analyze the extent to which the Sovyet ideology triggered the spatial change, to investigate the recent history of Azerbaijan under Sovyet rule, in order to evaluate the conjunctural situation correctly, and to reveal how the social change was realized through spatial elements. In this study conducted for these mentioned purposes many worth questions are asked, to which answers were sought. What is ideology and what are the evaluations of thinkers about ideology? What is space and what is the approach of thinkers about space? What kind of relation is there between space and power, space and ideology, through which elements did the Sovyet ideology materialize and what were the structures that most clearly showed the existence of Sovyet ideology in Baku? Our study is built around these questions. The research covers the process that started with the occupation of Azerbaijan in 1920 and ended with the collapse of the Soviets in 1990. The Sovyet administration not only changed the educational curriculum, but also made a new history, reconstructed living spaces from beginning to end, and imposed its ideology on the public with monuments, sculptures and other works that represent itself in every corner of the public space. In order to understand the social attitude and political stance of Azerbaijan, it is necessary to examine the important changes in its recent history.

Key Words: Ideology, Sovyet Ideology, Space, Azerbaijan Sovyet Socialist Republic

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
İDEOLOJİ KAVRAMI, FARKLI YAKLAŞIMLAR VE SOVYET İDEOLOJİSİ	5
1.1. İdeoloji Kavramının Tarihi ve Tanımı	5
1.2. De Tracy ve İdeoloji Kavramı.....	8
1.3. Karl Marks'a Göre İdeoloji.....	10
1.4. Mannheim ve İdeoloji	15
1.5. Gramsci'de İdeoloji.....	15
1.6. Althusser'de İdeoloji Kavramı.....	18
1.7. Sosyalizm ve Sovyet İdeolojisi	22
1.8. Hayek ve Sosyalizm Eleştirisi.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	31
MEKAN KAVRAMI VE İDEOLOJİ-MEKAN İLİŞKİSİ	31
2.1. Mekanın Tanımı.....	32
2.2. Mekanın Tarihsel Önemi ve Farklı Yaklaşımlar.....	35

2.3. Mekan ve İktidar İlişkisi.	37
2.4. İdeoloji ve Mimarlık İlişkisi	42
2.5. Siyasetin Mimariye Yansıyan İzleri.....	46
2.6. Simgeler, Anıtlar ve Heykeller	47
2.7. İktidarın Mekanları	51
2.8. İdeolojinin Mekanı Olarak Kentler ve Başkent Olgusu.....	54
2.9. Sovyet Mekanları	58
2.10. Kent Sosyolojisi Ve Sovyet Kentleri	60
2.11. Kentlerin Önemli Mekanları: Meydanlar.....	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	71
SOVYET İDEOLOJİSİNİN BAKÜ ÖRNEĞİNDE MEKANA YANSIMASI..	71
3.1. Sovyetler Birliği ve Propaganda Araçları	72
3.2. Sovyetler Döneminde Konutların Değişimi	76
3.3. Dini Yapıların Durumu.....	83
3.4. Sosyal Kulüpler, Kütüphaneler, Okullar	85
3.5. Heykeller ve Anıtlar	86
3.6. Azadlık Meydanı.....	91
3.8. Hükümet Evi.....	93
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA	103
ÖZGEÇMİŞ.....	107

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.2.1: Bakü’de İşçiler İçin İnşa Edilen Çok Katlı Konut Yapıları.....	82
Şekil 3.5.1: Neriman Nerimanov Heykeli.....	87
Şekil 3.5.2: 26 Bakü Komiseri Anıtı.....	89
Şekil 3.5.3: Azad Kadın Heykeli	90
Şekil 3.6.1: Bakü Azadlık Meydanı Projesi.....	92
Şekil 3.6.2: Bakü Azadlık Meydanı	93
Şekil 3.7.1: Rudnev’in Rehberliyi Altındaki Grupun Projesi	95
Şekil 3.7.2: Hükümet Evi - 2015 Rudnev’in Rehberliyi Altındaki Grupun Projesi ..	96

KISALTMALAR LİSTESİ

ASSC : Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Bkz. : Bakınız

A.g.e. : Adı Geçen Eserde

A.g.m. : Adı Geçen Makalede

GİRİŞ

Aydınlanma Devri sonrası ortaya çıkan ideoloji kavramı zamanla siyaset biliminde önemli kavramlardan birine dönüşmüştür. Otoriter iktidarlar benimsemiş oldukları ideolojiler doğrultusunda toplumları şekillendirme çabasına girmişlerdir. Bu ideolojilerden birisi de sosyalist ideoloji olmuştur. Sosyalizmle ilgili tarih boyunca farklı fikirler seslendirilmiş olsa da on dokuzuncu asırda bu fikirler kapitalizmin etkisiyle bütünlük kazanmaya başlamıştır. Marks ve Engels'in çalışmaları sosyalizmin geniş kitleler tarafından kabul görmesine, Lenin'in çalışmaları ve çabaları ise pratiklik kazanmasına sebep oldu. Tarihte ilk sosyalist devlet olan Sovyetler Marksist-Leninist ideolojini benimsemiş ve kendi toplumunu bu ideoloji doğrultusunda inşa etmeye çalışmıştır. Bu çalışmaların yansıması olan mekan şekillendirme çabaları, toplum inşasında en önemli noktalardan biridir. İktidarlar kendi ideolojileriyle uygunluk içinde olan bir mekan inşa ederek toplumu şekillendirdikçe dönüşen toplum da mekana yeni şeklini, çerçevesini kazandırmaktadır. Yani, bir anlamda belli bir noktadan sonra birbirini tetikleyen süreç ortaya çıkmaktadır.

Sovyet ideolojisi olan Marksist-Leninist ilkeler Bakü'de mekanı ciddi ölçüde değiştirmiştir. İşçi devleti olan Sovyetler hem kendine karşı halkın inamını güçlendirmek, hem de evsizlik sorunu yaşayan nüfusu hızlı bir şekilde kalmaya yerle temin etmek için komün evler inşa etmiştir. Halkın evle temin edilmesinde işçilere öncelik veren yönetim, bekarlar için yurt tipi, evli olanlar içinse ailedeki kişilerin sayısına uygun genişlikte, dış görünüşüne önem verilmeyen konut evler yapmıştır. Kamusal alanlarda ise yine Sovyet yönetimi kendi ideolojisi doğrultusunda binalar, heykeller, büstler, anıtlar inşa etmiş, başkentin her tarafında kendini görünür kılmıştır. Çalışmada Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bağımsızlığını kaybettiği 1920 senesinden Sovyetlerin çöküşüne kadar gerçekleşen değişimler genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde ideoloji kavramı analiz edilmiştir. İdeoloji kavramı incelenirken önce kavramın tarihine değinilmiş, kavramın yeni ortaya çıktığı zaman diliminde düşünürlerin onun hakkındaki yaklaşımlarına yer verilmiştir. İdeoloji kavramı Fransız düşünür tarafından ortaya atılırken doğru

düşünceleri bulmada araç olacağı düşünülmüştü. Özgürlük taleplerinin yükseldiği, halkın monarşiye karşı çıktığı bir atmosferde ortaya çıkan kavram belli dayatmaları beraberinde getirince itirazlara neden olmuştu. İdeolojiyi savunan düşünürlerin fikirleri politik çıkarlarla çakışınca iktidar tarafından hor görülmeye başlandılar ve kavram önceki itibarını kaybetti.

Tezde daha sonra tarihsel olarak kavrama karşı tutumların değişmesine ve siyaset biliminde kavramın önemli bir yere sahip olmasına yer verilmiştir. Kavram önceki itibarını kaybedince zaman zaman bazı düşünürler tarafından ele alınsa da yeniden popülaritesini Karl Marks'la kazanmıştır. Marks'la başka bir boyut kazanan kavram, Sovyetler devletinin kurulmasıyla da tarihte ilk defa pratiklik kazanmıştır.

Bölümün sonunda Sovyet devletinin resmi ideolojisi olan Marksizm-Leninizm ele alınmış, aynı zamanda Hayek'in sosyalizm eleştirisine yer verilmiştir. Lenin ideoloji kavramına yeni bir boyut kazandırmış, sadece üst sınıfların değil, alt sınıfların da bir ideolojiye ihtiyacı olduğunu vurgulamıştı.

İkinci bölümde ideolojinin maddeleştiği yer olan mekan kavramı analiz edilmiştir. Mekanla siyaset arasındaki bağlar ortaya konulmaya çalışılmış, mekan kavramı hakkında batılı düşünürlerin fikirlerine yer verilmiştir. İdeolojiler için soyut düzeyden somut düzeye geçiş alanı, iktidarlar için de gösteri alanı olan mekanın siyaset bilimindeki önemine değinilmiştir. Mekanla siyaset arasındaki sıkı ilişki ortaya konulmuş, iktidarların mekanla bağlantılarının sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Burada aynı zamanda mekanın sadece sanat, fen bilimleri için değil, ideolojiler için de kendini gösterme ve toplumu etkileme alanı olduğuna parmak basılmıştır.

İki büyük dünya savaşının yaşandığı yirminci asır ideoloji kavramının ortaya çıktığı tarihten şimdiye kadar ideolojiler arasındaki en büyük çatışmalara şahit olmuştur. Sovyetler önce Nazi Almanyası'yla savaşmış, İkinci Dünya Savaşı sonrası ise Soğuk Savaş adlanan süreçte ABD ile ciddi bir ideolojik savaş içerisinde olmuştur. İdeolojiyi hayatın her alanına hakim kılan Sovyetler Birliği idaresi altında olan Azerbaycan'da da ciddi bir toplumsal, siyasal, mekansal değişimin ortaya çıkmıştır.

Son bölüm olan üçüncü bölümde Sovyet ideolojisi olan Marksist-Leninist ilkeler ele alınmış ve mekana yansıma şekli Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü örneğinde araştırılmıştır. Sovyetlerin Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmesiyle Marksist-Leninist ideolojinin mimari tarzları etkilemesi, gerçekleşen değişim sonucunda yaşam

alanlarının, konutların değişim ve dönüşüm sürecinden geçmesi, aynı zamanda kamusal alanda da büyük bir değişimin gerçekleşmesi, inşa edilen önemli binalar, heykeller ve anıtlar üzerinden incelenmiştir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü kenti örnek alınarak bu değişimin mekansal boyutunun üzerinde durulmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandıktan sonraki süreçte siyasal duruşunu, toplumsal değişimini anlamak Sovyetler dönemini doğru şekilde değerlendirmeye bağlıdır. Üçüncü bölümde mekansal değişim alt başlıklarda ele alınırken önce konutlarda gerçekleşen önemli değişimler incelenmiştir. Yirminci asırda konut konusuna bir çok ülkede olduğu gibi Sovyetlerde de özel bir ilgi gösterilmiştir. Ancak Sovyetlerde konut inşası Marksizm-Leninizm ideolojisinin sıkı bir kontrolü altında yürütülmüştür. Bu ideolojiye ters düşen mimari projeler gerçekleşme fırsatı elde edememiştir. Üçüncü bölümün diğer alt başlıklarında ise mekanda ideolojinin görünürlüğü ele alınmıştır. Heykeller, anıtlar, kamu binaları bu konuda en iyi örnekleri teşkil etmektedir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Mekan sadece sanat, mühendislik veya fen bilimleri için kendini gösterme yeri değil, aynı zamanda ideoloji doğrultusunda siyasetin kendini gösterdiği güç sahası, etkilediği alandır. Birçok ideolojilerin mekanla ilişkisi daha önce araştırılmış olsa da Sovyet ideolojisinin mekan ve toplum üzerindeki etkileri yeterince incelenmemiştir. Bu durumda ideoloji kavramı ve tarihi, mekanla ilişkisinin boyutları, kavramın geçirdiği değişim ve düşünürlerin eleştirileri, mekanla iktidar ve mekanla ideoloji arasındaki bağlantı, Sovyet ideolojisinin Bakü'de maddeleşen unsurları hakkında araştırma ihtiyacı bulunmaktadır. Böyle bir konuyu seçmekle Sovyet ideolojisinin de diğer ideolojiler gibi sadece kavramsal, soyut düzeyde kalmayıp nasıl maddi boyuta nüfuz ettiğini ve mekanı değiştirdiğini göstermek amaçlanmıştır.

Tezin yazılma sebebi olarak yukarıda söylenen başlıca amacın yanında bir sıra başka sebepler de mevcuttur. Bunlar:

- Literatürde Sovyet ideolojisinin Azerbaycan'a ve Bakü'ye etkileri, mekana yansımaları, farklı yapılar üzerinden kendini göstermesiyle ilgili akademik çalışmanın olmaması ve tezin bu konuda ilk olması,
- Sovyet döneminde Azerbaycan'da ideolojinin etkisiyle eğitimde, kültürde gerçekleşen değişimlerin araştırılması,
- Sovyet ideolojisinin etkisiyle gerçekleşen değişimlerin toplum üzerindeki pozitif ve negatif yansımalarının ortaya konulması,

- Ortaya çıkan verilerin ışığında Azerbaycan'ın bugünkü siyasetinin ve toplumunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Uzun zaman Çar Rusya'sı, daha sonra da yetmiş sene Sovyet devleti tarafından işgal altında olan Azerbaycan'ın Bakü örneği üzerinden nasıl kendi değerlerine yabancılaştırılmaya, Sovyet ideolojisi çerçevesinde değiştirilmesi ve dönüştürülmesinin hedeflendiğini göstermek de bu tezin yazılma amaçlarından biridir.

Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Tez, 1920 senesinde Azerbaycan'ın işgal edilmesiyle başlayıp 1990 senesinde Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar geçen zaman zarfında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Sovyet ideolojisinin etkisiyle konutlarda, yaşam alanlarında, kamusal alanlarda gerçekleşen değişimi ele almaktadır.

Tez literatür taraması yapılarak oluşturulmuştur. Genel olarak niteliksel veriler kullanılmakla, zaman zaman niceliksel verilere de başvurulmuştur. Literatür taraması yapılırken 'ideoloji, Sovyet ideolojisi, Marksizm-Leninizm, Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü'de Sovyet yapıtları' gibi anahtar kavramlar kullanılmıştır. Literatür taramaları sonucunda bilimsel olan ve olmayan, tarihi ve güncel, hem yerli, hem de yabancı olan, çeşitli gazete, makale, kitap ve diğer kaynaklar incelenmiş, incelenen kaynaklar sonucunda konu objektif şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İdeoloji, Sovyet ideolojisi, mekan kavramlarının incelendiği bölümlerde genel olarak basılı ve bilimsel ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Son bölümde ise Sovyet ideolojisinin Bakü kenti örneğinde mekanı etkilemesi ele alınırken basılı ve bilimsel ikincil kaynakların yanında gazeteler, internet kaynakları ve diğer kaynaklar kullanılmıştır.

Hem yerli, hem de yabancı kaynakların kullanımı Sovyet ideolojisinin etkilerini anlamak, objektif fikir edinmek açısından oldukça faydalı olmuştur. Aynı zamanda güncel makale ve kitaplarla tarihi kaynaklardan, Sovyetler döneminde yapılmış çalışmalardan istifade edilmesi Sovyetler döneminin doğru şekilde anlaşılmasına katkı sunmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ KAVRAMI, FARKLI YAKLAŞIMLAR VE SOVYET İDEOLOJİSİ

İdeoloji kavramı siyaset biliminde en belirsiz, birçok farklı anlamı kendinde barındıran kavramlardandır. Bu sebepten dolayı da önce ideolojinin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı tarihi süreç anlatılacak, daha sonra farklı düşünürlerin ideoloji tanımlaması, ideoloji kavramına yaklaşımları ortaya konulacaktır. Hem Marksist, hem de liberal bakış açısına sahip düşünürlerin ideoloji kavramına yaklaşımları ideoloji kavramının farklı bağlamlar içerisinde farklı anlamları içerdiğini göstermektedir. Özellikle 20. asırda ideolojiler arasındaki savaş kızıştıkça ideoloji kavramı da siyaset bilimi içerisinde en önemli ve belirsiz kavramlardan birine çevrilmiş, kavram hakkında çok farklı tanımlamalar ileri sürülmüştür.

1.1. İdeoloji Kavramının Tarihi ve Tanımı

İdeoloji kavramı Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkmıştır. Kavram Antik Grekçeden 'idea' – düşünce, 'logos' – bilim kelimelerinin birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır ve düşünce bilimi veya doğru düşünceleri bulma ilmi olarak ileri sürülmüştür. Fransız İhtilali sonrasında bir süre terör estirilmiş ve birçok kişi ölüme mahkûm edilmiştir.¹ Böyle bir dönemde ortaya çıkan kavram hem bireylerin, hem de toplumun hayatına yön verecek yeni bir bilim dalı olarak görülmüştür.

İdeoloji kavramı belki de siyaset biliminde sınırları en belirsiz olan kavramlardan biridir. Şimdiye kadar ideolojinin bir sıra tanımları yapılmıştır. Bazılarına göre ideolojiler sistematik bir düşünce yapısı olduğu halde başka bir gruba göre ise gerçekleri olduğu gibi yansıtmayan fikir yapılarına verilen isimdir. Marksizm gibi ideolojiler birinci tanıma uygun olmakla birlikte ikinci tanım ise Marks'ın yaklaşımına daha çok benzemektedir.²

¹ İsmet Giritli, "French Revolution and Its Effects", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 5, S. 15 (1989): 540.

² Şerif Mardin, *Bütün Eserleri Dizisi. 3: İdeoloji*, 3. bs, İletişim Yayınları 191 (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 13.

İdeoloji kavramı ortaya çıktığı tarihten beri ciddi eleştirilere hedef olmuştur. Bu eleştiriler bir taraftan kavramın ifade ettiği anlamın kesin olmaması ile alakalı olup diğer taraftan sahte bilinç olarak görülmesiyle alakadar olmuştur. Tüm ideolojiler genelde toplumların tarihi değerlerini, kültürel öğelerini, toplumsal gerçeklerini ya görmezden gelmiş, ya da gereken önemi vermemiştir.

İdeoloji hakkında düşünürlerin tanımlamaları bazen birbirine zıt anlamlar içermiştir. Bazıları ideolojilerin belirli sınıf veya gruplara ait fikir kümesi olduğunu iddia ederken, bazılarıysa ideolojileri toplumdaki düşüncelerin, inançların, değerlerin, kanaatlerin üretildiği maddi süreç olarak görmüştür. Yine ideolojiler bazı düşünürler tarafından toplumu bölen, toplumdaki fertlerin birbirini aşağılaması için uygun sebepler üreten, bilimin önünde engel olan, belli bir sınıfa ait olan tecrübe ve deneyimlerden yola çıkılarak yaratılan bilinç türüdür. İdeolojiler bir dünya görüşü olarak benimsenir ve tinsel değil, maddeye nüfuz ederek maddi gerçeklik kazanır. İdeolojiler, insanların onları çevreleyen dış dünyayla kurdukları ilişkinin imgesel tasarımıdır.³

İdeoloji kavramının ifade ettiği anlam üzerinde ortak bir sonuca varılmaması, kavramı farklı bağlamlar üzerinden değerlendirme ile alakalıdır. Genelde Marks, Hegel veya bazı Marksist düşünürler ideolojiyi reel gerçekliği çarpıtıcı, farklı bir bilinç ortaya koyan, insanları içinde oldukları toplumsal gerçeklerden soyutlanmış şekilde ele alan, yanılsama oluşturan bir olgu olarak görmüşlerdir. Ancak buna karşılık olarak sosyoloji ve psikoloji alanlarının vermiş olduğu perspektifle konuya yaklaşan John T. Jost ve C. M. Federico gibi düşünürler ideoloji kavramını değerlendirirken toplum hayatında oynadığı rolü dikkate almayı doğru bulmuşlardır. Bu düşünürlerin yaklaşımları arasındaki bariz fark birincilerin ideolojini toplumsal gerçeklikten uzak olarak görmeleri ve soyut çerçevede olduğu değerlendirmesini yaparak, yanılsamadan ibaret olduğunu vurgulamalarıdır. Diğer taraf ise ideolojinin maddi temellerden mahrum bir kavram olmadığını, somut, maddi gerçekliğe dayandığını ileri sürmektedirler. Onlara göre, ideoloji insanların yaşamlarını düzenlemeye yardımcı olacak bilişsel içeriğe

³ M. Hanifi Macit, "İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, C. 0, S.26 (2016): 30, <https://doi.org/10.20981/kuufefd.10296>.

sahiptir ve ideolojik dilin her zaman yanılısma, yanlış karar alma getireceği düşüncesi hakikatle uyuşmamaktadır.⁴

Jorge Larrain ideolojinin pozitif ve negatif olarak iki farklı anlayışa bölündüğünü vurgulamıştır. Negatif ideoloji dedikte kendinde yanılısamı barındıran bilinç anlaşılmaktadır. Yani hayat, toplumsal gerçekler olduğundan farklı şekilde algılanmaktadır. Pozitif ideoloji ise toplum inşasında, toplumsal bilincin inşasında önemli rol oynamaktadır. İdeoloji kullanılarak kitleler meşru bir hedef doğrultusunda yönetilmekte, meşru amaçlar için yönlendirilmektedir. Larrain'e göre Marksist ideolojide pozitif taraf daha ağır basmaktadır. Marks'ın düşüncesinin en çok eleştirisi yönelttiği nokta ise negatif taraftır.⁵

Larrain aynı zamanda Marks'ın eserlerindeki ideolojini, bilinçli bir şekilde çelişkilerin çarpıtılmış resmini çizen bilinç olarak değerlendirmektedir. Daha önce vurgulandığı gibi Marks'ın ele aldığı ideoloji toplumsal gerçekleri ihmal etmektedir. Yani ya çelişkileri dikkate almamakta, ya da yanlış şekilde temsil etmektedir. İdeolojinin negatif tarafı Marks tarafından *Alman İdeolojisi* eserinde derinden incelenmiştir.⁶

İdeoloji kavramıyla ilgili eleştirilerin başka bir sebebi objektif şekilde değerlendirilmesinin zorluğudur. Kavram değerlendirilirken sadece bilimsel perspektiften değil, aynı zamanda siyasal açıdan da ele alınmaktadır. İdeoloji ile ilgili olumsuz düşünceye sahip düşünürler genelde karşıt fikirleri ideolojik olmakla suçlarken kendi düşüncelerini ideoloji çerçevesinde görmemişler. Başka bir şekilde ifade edersek iki zıt fikir hakkında değerlendirme yaparken objektif olabilmek için ideolojinin içinden bakmamaya çalışmalıyız. Ancak pratik olarak bu her zaman mümkün olmamaktadır.⁷

İdeoloji hakkında konuşurken, özellikle Karl Marks'ın eserlerinde de ideolojilerin iki yere, pozitif ve negatif olarak ayrıştığı vurgulanmalıdır. Bazı düşünceler kendilerinde

⁴ A.g.e., 30–31.

⁵ Trevor Purvis and Alan Hunt, "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", *Moment Journal*, C. 1, S. 1 (2014): 14, <https://doi.org/10.17572/mj2014.1.936>.

⁶ A.g.e., 14.

⁷ Ali Rıza Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, C. 3, S. 1 (2019): 110, <https://doi.org/10.29216/ueip.527388>.

doğruyu barındırmadığı için negatif olarak değerlendirilirken, diğerleri ise toplum bilincinin inşasında faydalı olarak görüldükleri için pozitif olarak görülmüştür.⁸

1.2. De Tracy ve İdeoloji Kavramı

İdeoloji kavramının Destut de Tracy'nin kullandığı anlamda pozitif anlamı 19. asır pozitivistlerine geçmiştir. Aynı zamanda Emile Durkheim de kavrama olumlu tarafından bakmıştır. Marks'la birlikte kavrama karşı olumsuz eleştiriler zirveye ulaşmıştır. Ancak hem ideoloji kavramını, hem de kavramı ortaya atan grubu en başta sert eleştiren Napolyon olmuştur. Marks'ın da eserlerinde görüldüğü gibi o da Napolyon gibi bu gruba dahil olan insanları masa başı metafizikçileri olarak adlandırmıştır. Napolyon'la başlayan eleştiri süreci ise katlanarak devam etmiş, olumsuz yaklaşımlar kavramın peşini bırakmamıştır.⁹

İdeolojiler doğru düşünceleri çağrıştırma vasıtası olarak görülmüştür. Bu konuda Condillac bir sıra çalışmalar yapmıştır. Condillac'a kadar, insanların dış dünya hakkında karar vermesinde etkin olan faktörlerin insanın içinde bulunduğu ortam ve ruh hali olduğu düşüncesi hakim idi. Ancak Condillac bu önermenin doğru olmadığını ileri sürerek insanın tamamen kendi içindeki düşüncelere göre değil, dıştan gelen etkilerin tesiriyle bireyin fikir dünyasının şekillendiğini ileri sürdü. Aynı zamanda Condillac dilin buradaki işlevine de değinerek dünyayı yorumlamadaki etkisinden bahsetmektedir. Dil bizim dünya hakkındaki bildiklerimizi simgeleyip sistematikleştiren bir yapı olarak doğru kullandığımız zaman zarfında dıştan gelen etkileri daha iyi anlayacağımız fırsat sunmaktadır. Aynı şekilde düşünen bir diğer düşünür de Helvetius'tur. Helvetius'ta Condillac gibi dıştan gelen etkilerin insanın düşüncelerini şekillendirdiğini düşünmüştür. Düşünür düşüncelerin kaynağı olarak ruhu değil, biyolojik gerçeklerin ve maddi ortamın önemli olduğunu vurgulamıştır. 18. asrın sonlarında Fransız Devriminden sonra bu düşünceler daha da ağırlık kazanmıştır. 1797 senesinde 'ideologlar' olarak adlandırılmış ekibin lideri olan Destutt de Tracy ideolojiyi yeni bir bilim dalı olarak tanımlamış ve bu bilim dalının insanlara doğru şekilde düşünme fırsatı sunduğunu ileri sürmüştür. Bu grup dine zıt fikirleri

⁸ Purvis and Hunt, "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", 14.

⁹ Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society"..., 110-111.

olmasından dolayı, daha sonraki dönemde Napolyon aynı tutumu göstermeyince onu eleştirdiler ve onun tarafından bu eleştirileri sebebiyle alaya alındılar. Napolyon ise bu gruba devlet tarafından verilen desteği geri çekti.¹⁰

Fransız devriminin amacı halkın özgürlüğünü elde etmesi idi. Daha sonra takip eden yıllarda ideologlar adlanan grubun çıkması ve ideoloji kavramının peşine düşmeleri ise kendinde çelişki barındırıyordu. Bu grubun amacı topluma doğru sandıkları düşüncelerin empoze edilerek toplumu şekillendirmektir.¹¹

İdeoloji kavramı daha önce söylendiği gibi açık ve herkes tarafından kabul gören bir tanıma sahip değil. Bu kavramın genel kabul gören 4 farklı tanımı yapılabilir: Bunlardan birincisi de Tracy'nin kullandığı anlamda kendine özgü bir bilim dalı anlamını vermesidir. İkinci anlamı seküler liberal cumhuriyetçiliğe yakınlık göstergesi olması, üçüncü anlamı hem radikalizme, hem de verimsiz pratikliğine çağrışım yapmasıdır. Dördüncü anlamı ise herhangi bir politik doktrini kasetmesidir.¹²

Tracy ve taraftarları doğuştan gelen bilgiyi kabul etmiyorlardı. Bir sıra sebeplerden dolayı Katolik kilisesine karşı çıkarak bu yeni bilim dalının herkesçe kabul görmesi için çalışmıştır. Bu yeni bilim dalı fikirlerin kaynağını bulmakta yardım edecekti ve bu şekilde devamlı doğru düşünceler elde edilecekti. Bu sebepten dolayı da Tracy tarafından metafizik, psikoloji terimleri kabul görmemişti ve yetersiz bulunmuştu.¹³

Tracy ideoloji vasıtasıyla fikirlerin duyumlardan nasıl meydana gelmesi ilgili yeni bilgiler elde etmeyi amaçlıyordu. İnsan zihninin ise fizyolojik temeli olduğunu varsayarak ideolojini, zoolojinin dalı olarak görmekteydi. Zeka, Tracy'ye göre

¹⁰ Metin Kazancı, "Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi | Istanbul University Faculty of Communication Journal*, S.24 (2012): 2-3, <https://doi.org/10.17064/iüifhd.16334>.

¹¹ Yücel Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 3, S. 23 (2011): 185.

¹² A.g.e., 185.

¹³ A.g.e., 186.

hayvansal yaşamın yönlerinden biriydi ve ideoloji zihinsel çalışmaları fiziolojik temellere esasen açıklaya bilirdi.¹⁴

İdeoloji sosyal bilimler gibi kavramlarla aynı dönemde ortaya çıkmıştır. İlk başlarda hem aydınlanmanı getiren faktörleri ortaya çıkarmak, hem de cehaletin kökenlerini ortaya çıkararak aradan kaldırmak gibi hedeflerinden dolayı ideoloji kavramı toplum tarafından pozitif olarak karşılandı. Tracy'de ideolojinin politik, sosyal ve eğitim alanında kullanılması gerektiğini şiddetle savunuyordu. 1799-1800 yıllarında Cumhuriyet Hükümeti Tracy'ni Kamu Eğitimi Meclis üyesiği görevine atadı ve Tracy bu görevdeyken ideolojinin önemini anlatmak için eğitim kurumlarına bu konuda genelgeler gönderdi. Ancak bu yöndeki çalışmalar sonucu olarak halkın gözünde ideoloji, liberal entelektüellerin politik doktrini olarak görülmeye başladı ve devrimin halka özgürlük vaadleriyle zıtlık oluşturdu.¹⁵

Tracy ve ekibi Napolyon tarafından devre dışı bırakılmadan önce, insan doğasıyla ilgili doğru bilgileri ve fikirlerin tarihi gelişmesi hakkında bilgileri elde etmeyi hedeflemişlerdi. Tracy doğada olan bir sıra değişmez kanunlar gibi toplumla alakalı da bu tip kanunların olduğunu ve ideoloji bilimiyle bu kanunları ortaya çıkarmanın mümkün olduğuna inanmıştı. Hatta Tracy'den sonra sosyoloji biliminin kurucusu sayılan August Comte'de böyle değişmez kanunların olduğunu, benzer çalışmaların bu kanunları ortaya çıkarmada etkili olacağına inanmıştı. Tracy'nin ideolojini yaygınlaştırma, bir bilim olarak sunma çabalarına karşılık olarak kavram toplum tarafından hem tehlikeli siyasal düşünceler barındırması, hem de pratik olmaması yüzünden pozitif karşılanmadı. 1829 senesinde Tracy tarafından ideoloji konusunda basılan kitap da bu kanaati yaygınlaştırdı.¹⁶

1.3. Karl Marks'a Göre İdeoloji

İdeoloji kavramı Marks ile birlikte yeni bir döneme ayak basmıştır. Marks'a kadar ideoloji hakkında yürütülen çalışmalar pratik açıdan tamamen yetersizdi. Hatta

¹⁴ Nilüfer Öztürk Aykaç, "Yeni Denetim Biçimleri Bağlamında İdeoloji", *The Journal of Academic Social Sciences*, S.14 (2015): 41, <https://doi.org/10.16992/ASOS.701>.

¹⁵ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 186.

¹⁶ A.g.e., 187.

ideolojilerle ilgili onlarca tanım yapılmıştı. Marks'la birlikte klasik dönem geride kalmış ve ideolojiyle ilgili toplumsal sisteme dönük çalışmalar hız kazanmıştır.

Marksizmden önce de ideoloji hakkında benzer veya yakın düşünceler Kant, Feuerbach ve Hegel'in eserlerinde var olmuştur.

Daha önce söylendiği gibi ideolojiler Marks'ın gözünde pozitif ve negatif olmak üzere iki yere ayrılmıştır. Karl Marks ideolojinin negatif versiyonunu yazmış olduğu *Alman İdeolojisi* eserinde incelemiştir. Marks erkekler ve ilişkilerinin 'camera obscura'da olduğu gibi başaşağı olduğunu, bu sebepten toplumsal gerçekliğin doğru bir şekilde yansımadağı veya eksik bir şekilde yansıdığı ileri sürmüştür.¹⁷

Marks'ın eserlerinde ideoloji sınıflar arası savaşların ortaya çıkardığı bir meseledir. Bu bakımdan ideoloji iktidarla bağlantılıdır. İktidarda olan üst sınıflar işçi sınıfı, proleterler üzerindeki otoritesini güçlendirmek için ideolojiyi kullanırlar. İdeoloji hem iktidarı güçlendirmeye, iktidarını korumasına yardımcı olur, hem de alt sınıfların sömürüldüğü gerçeğini gizler. Gerçeğin gizlenmesi fertlerinin eşit olmadığı bir toplumun her kes tarafından kabul görmesine neden olur. Bu sebepten dolayı da iktidarda olan sınıfın ideolojisi, toplum üzerinde hakim düşünceye çevrilir. İdeolojiler bu yüzden Marks'a göre kalıcı olamazlar. İdeolojiyi topluma empoze eden iktidar varlığını sürdürdüğü sürece ideolojiler de yaşar, üst sınıf iktidarı kaybedince ideolojileri de ortadan kalkmış olurlar. Karl Marks eserlerinde ideoloji kavramını önceki ve sonraki yazıları bazı farklılıklar arz etmekle birlikte bilimin karşısında olan bir terim olarak kullanmıştır. Sosyoloji bilimi de yeni ortaya çıktığında ideoloji ile zıt olarak görülüyordu. İdeolojinin üst sınıflar için birer maske vazifesi görmesinden dolayı Marks'a göre işçi sınıfı her kesin eşit olduğu bir toplumu kurmalıdır ve erken veya geç olarak bu gerçekleşecektir. Böyle bir toplumda ise kimse kimseden üstün olmayacağı için herhangi bir gerçeği örtbas etmeye de gerek kalmayacaktır. Yani ideoloji artık bir ihtiyaç olmaktan çıkacaktır. İdeoloji herhangi bir gerçeği gizlemek amacıyla kullanılırken Marks kendi fikirlerini tarihsel ve toplumsal gerçekliğin hakikatine uygun olmasından dolayı bilimsel olarak nitelemiştir. Bu anlamda ideoloji

¹⁷ Karl Marx and Friedrich Engels, *Karl Marx, Frederick Engels: Collected Works*. (New York: International Publishers, 1975), 36.

ve bilim, karşıt kavramlar olarak takdim edilmiştir.¹⁸ Marks ideolojini ortadan kaldıracak güç olan işçi sınıfına, kapitalizmin mezar kazıcıları olarak bakmıştır.

Marks, ideolojiyi halkı sömürmek için kullanan kapitalist sistemin sonu için bir sıra öngörülerde bulunmuştu. Ancak zamanla beklenen öngörüler gerçekleşmedi. Daha sonraki düşünürler tarafından bunun sebebi olarak kapitalizmin krizlerin üstesinden gelme yeteneği öne sürüldü. Daha önce belirtildiği gibi Marks ideoloji kavramının yanılısama tarafına dikkat çekerek toplumsal gerçeklikte var olan çelişkilerin bu yanılısamaları oluşturduğunu söylemişti. Aynı zamanda Marks insanların yapmayı düşündükleri şey ile gerçekte yaptıkları şeyler arasında da farklılıkların olduğunu belirtmişti. ‘Bilmiyorlar ama yapıyorlar’ cümlesi ile bu gerçekliğe işaret eden Marks ‘Camera obscura’ örneği ile bu durumu daha açık bir şekilde izah etmiştir.¹⁹

İdeoloji toplumsal eşitsizliğe hak kazandırmak için iktidarlar tarafından kullanılırken aynı zamanda kitleler ‘doğal durum’ yalanına da inandırılmaktadır. Kitlelerin bu şekilde rızasının alınması da ideolojinin var olma amaçlarından biridir. Çünkü iktidarların mevcudiyeti, meşruluğu ve devamlılığı toplumsal eşitsizliği gizleyen ideolojiler vasıtasıyla mümkün ola bilir. Eşit olmayan bir toplumda alt sınıfların öncelikle toplumsal, siyasal ve ekonomik çıkarları ihlal edilmektedir. Üst sınıfın alt sınıfları etkileyerek gerçekliği görmelerini engelleyen bu kavram sanki bir metafizik alan kurmaktadır. Marks’ın ideolojiye karşı böyle bir bakış açısı geliştirmesine sebep olan gerçeklik ise azınlığın çoğunluğu kendi çıkarları doğrultusunda çalıştırması ve çoğunluğun buna rıza göstermesiydi.²⁰

Marks ideoloji ve üretim ilişkileri arasında önemli bir bağın olduğunun altını çizmiştir. Üretim ilişkileri toplumun ekonomik yapısını ortaya çıkarır. Siyasal, hukuki ve diğer yapılar ise ekonomik yapıların üzerinde kurulmaktadır. Ekonomik yapılarda var olan eksiklik ve yanlış yönelim diğer toplumsal yansımaların da eksik ve kusurlu olması sonucunu vermektedir. Çünkü Marks insanların yaşamlarının bilinçleri tarafından değil, toplumsal yaşamları, üretim ilişkileri tarafından belirlendiğini iddia etmiştir.

¹⁸ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 191.

¹⁹ Pınar Gürçınar, "Althusser ve Marks'ın İdeoloji Kavramlarının Karşılaştırılması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.41 (2015): 452–453.

²⁰ A.g.e., 453.

Üretim ilişkileri ve mülkiyet Marks'ın eserlerinde üzerinde itinayla durduğu, toplumsal yaşama yön veren unsurlardır. Dolayısıyla insanların bilinçlerini etkileyen şey yaşam koşullarıdır. Yani maddi gerçeklikler fikirlerin ve bilincin ortaya çıkmasında başlıca faktörlerdir. Althusser gibi Marks da ideolojiyi maddi pratiklerle bağlantılı bir şekilde açıklamaktadır.²¹

Marks'ın ideoloji ile ilgili düşüncelerine zıt olarak 1902 senesinde Lenin '*Ne Yapmalı*' isimli eserinde proleter sınıfın da kendi ideolojisi olduğunu ileri sürmüştür. Proleter sınıfın ideolojisi hem onların birlikteliğini sağlarken, hem de kendi taleplerini ortaya koymaya hizmet ediyordu. Aynı zamanda taleplerini elde etmek için ideolojiyi kullanıyorlardı. Lenin ve sonraki Marksist düşünürler için ideoloji sadece üst sınıfa mahsus olan bir şey değildi. Her sınıf kendi düşünceleri doğrultusunda bir ideolojiye sahipti.²²

Feuerbach, dinin insanın kendini fark etme sürecinde ortaya çıkan bir süreç olduğunu düşünmüştür. Yani ona göre bu yolla insan kendine karşı yabancılaşmadan kurtulabilir. Marx bu konuda Feuerbach'ın düşüncelerinden çok etkilense de insanın doğa ve dış dünyaya karşı koyma, değiştirme gücüne sahip olmasını atlamasından dolayı onu eleştirmiştir. Marx'a göre yabancılaşma prosesi düşüncede gerçekleşmez. Özne düşünceden ayrılarak maddileşerek, nesneleşerek kendisine yabancılaşmaktadır. Hegel'e göre ise tarih idea'nın kendine karşı yabancılaşma sürecidir. Her varoluş kendi karşıtını doğurarak kendi sınırlarını geçmeye çalışmaktadır. Başlangıçtaki niteliklerini koruyamayacağından bir süre sonra kendine yabancılaşma prosesi ortaya çıkacaktır. Bu hareketlilik ise gizli olarak bulunan niteliklerin değişimler vasıtasıyla ortaya çıkmasına kadar devam edecektir.²³

19. asırda sosyal yaşamın bilinç üzerindeki etkisinin çok güçlü olduğu, bilinci belirlediği tezine karşı olarak bilincin sosyal yaşamı belirlediği tezi ileri sürülmekteydi. Bu düşünce Marks tarafından yanlış bilinç, yanılsama olarak görülmekteydi. Eğer kişi hayat pratiklerini, toplum dinamiklerini ele alırken toplumsal

²¹ Gürçınar, "Althusser ve Marks'ın İdeoloji Kavramlarının Karşılaştırılması", 453.

²² Bulut, "İdeolojinin Tarihi", 193.

²³ Selda Tunç Subaşı, "Marx'ta İdeoloji Eleştirisi ve Kavramın Farklılaşan Görünümleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 1 (2018): 153, <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.437662>.

gerçeklikten, maddi unsurdan yola çıkarak değil fikirlerden yola çıkıyorsa böyle düşünce tarzı, Marks tarafından ideolojik düşünme olarak adlandırılmıştır. Marks bu konuda bilimsel gerçekliğe ehemiyet vermiş, kendi fikirlerini, düşüncelerini de ideoloji olarak değil, bilim olarak görmekteydi. Marks aynı zamanda kültürden gelen inançları, geleneksel dinleri, dünya görüşlerini ve felsefeyi bile ideoloji kavramının kapsamında görmüştür.²⁴

Marks'a göre mülkiyet ve ideoloji arasında çok güçlü bağlantı var. Onun düşüncesine göre üretim araçlarının mülkiyeti kimin elinde olursa, topluma kendi ideolojisini de empoze edecek olan odur. Hukuk, felsefe, din gibi insanların zihinlerinde beliren dumanlı gerçekler de bağımsız bilim dalları olarak görülse de ancak hepsi maddi üretimle ilişkili olup bu bağlamda ortaya çıkmaktadır.²⁵

Üstyapı maddi koşulların oluşturduğu ortamda ortaya çıkan unsurdur. Ancak Marks'a göre ideoloji ve üstyapı aynı anlamda kullanılamaz. Çünkü üstyapı ideolojik öğeleri taşıdığı gibi ideolojik olmayan öğeler de taşımaktadır. Ancak düşünsel üstyapının üst sınıflara hizmet eden, alt sınıfların sömürülmesine ve bu sömürünün perdelenmesine hizmet eden yanı, ideoloji olarak adlandırılmıştır. Kapitalizmin kurallarına göre hareket eden toplumlarda eşitlik, mülkiyet, özgürlük gibi bir sıra haklar sözleşmelerle güvence altına alınmıştır. Ancak üretimin ortaya çıktığı yerde eşitsizlik ve sömürüyü gizleyen yerde ideoloji vardır. Burada ne kadar karşılıklı rızanın olduğu görülse de eşitlik ve özgürlük gibi değerler adı altında artı değer sömürüsü üst sınıflar tarafından sömürülür. Kapitalizm bu şekilde kendini devamlı olarak yeniden üretmiş olur.²⁶

Marks ideoloji barındırmayan tek bilincin sosyalist bilinç olduğu kanısına varmıştır. Sadece egemen olan sınıfı iktidardan alıkoymak için değil, onun ideolojisine ait olan tüm unsurları ortadan kaldırmak için devrimin gerekli olduğu Marks'ın vardığı sonuçlardan biridir. Sadece komünist devrim alt sınıflara ideolojik içerik barındırmayan yeni bir toplum inşa etmede yardımcı olabilir.

Marks'ın bilince sosyal yaşamı belirlediği yönünde biçtiği değer, sonraki birçok düşünür tarafından daha önce vurgulandığı gibi eleştirilmiştir. Bu konuda Lukacs

²⁴ Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", 111.

²⁵ Subaşı, "Marx'ta İdeoloji Eleştirisi ve Kavramın Farklılaşan Görünümleri", 159.

²⁶ A.g.e., 162-63.

gerçekliğin önceden var olan bir şey değil, farklı unsurların iştirakiyle sonradan oluştuğunu, dolayısıyla da oluşum sürecine düşüncenin katıldığını ileri sürmüştür.²⁷

1.4. Mannheim ve İdeoloji

Marksizmde olduğu gibi ideoloji konusunda yeni bir kuram ortaya koymaya çalışanlardan biri de Mannheim olmuştur. Mannheim 1929 senesinde yazmış olduğu *İdeoloji ve Ütopya* isimli eserinde ideolojilerin herhangi bir sosyal düzenin ayakta kalması için ortaya çıkan düşünce sistemleri olduğunu söylemiştir. Mannheim ideolojilerin iki anlamını ayırmıştır. Birinci tanıma göre ideoloji her zaman karşı tarafın düşünceleridir. İkinci tanım ise eyleme bağlı olarak tarafsız anlamındadır. Mannheim aynı zamanda ideoloji ve ütopya kavramlarını zıt kavramlar olarak kullanmıştır. İdeoloji şuanki durumla alakalı olmasına karşılık ütopya gelecekle ilgilidir. Bir bakıma hazır anın eleştirisi olarak, bilinmeyen gelecekteki bir duruma ulaşmayı hedef olarak gösterir. Marks'da olduğu gibi Mannheim'de de ideoloji yönetici grubun veya üst yapının çıkarları çerçevesinde faaliyet göstermektedir.²⁸

Bilincin oluşmasıyla ilgili sosyal yaşamın etkileriyle bağlı Marks'ın düşüncelerinin Lukacs tarafından kabul edilmediği vurgulanmıştı. Ancak Mannheim bu konuda Marksizm'in ilk anlayışına sahip çıkmıştır. İdeolojii Marks gibi eleştirirken onun artık çağdaş bir kavram olmadığını, modasının geçtiğini ilan etmiştir. Yine Marks'a benzer olarak ideoloji kavramını gerçeklikten uzaklaşmış, zamanı geçmiş değerler, inançlar, mitler, idealler olarak nitelemiştir. İdeoloji kavramının karşısına ütopya kavramını koyan Mannheim bu şekilde yeni kavramı olumlamıştır.²⁹

1.5. Gramsci'de İdeoloji

İdeoloji kavramının gelişiminde rolü olan düşünürlerden biri de Gramsci'dir. Gramsci'nin çalışmaları Marksist ideoloji teorisinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Düşünür ideoloji kavramını kullanmayı pek tercih etmemiştir. Bu kavramın yerine daha çok dünya görüşü ve düşünce sistemleri gibi terimleri kullanmıştır. Aynı zamanda ideoloji kavramının karşılığı olmasa da daha aşağı

²⁷ Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojii Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", 111.

²⁸ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 202.

²⁹ Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojii Anlamak/ Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", 111.

seviyede ideoloji kavramının anlamına işaret eden sağduyu gibi kavramlardan da yararlanmışır. Gramsci'nin daha çok kullandığı kavram ise hegemonya kavramı olmuştur. Daha önce de Marksist terimler arasında olan bu kavrama yeni anlamlar yükleyerek kullanan Gramsci, bir sıra başka kavramları da yeni anlamlar yükleyerek kullanmıştır. Ancak kavramları sık sık bilinen anlamları dışında kullandığı için onun ideoloji kavramıyla ilgili düşünceleri takip etmek oldukça zorlaşmıştır. Hegemonya kavramını ise proletaryanın burjuvaziyle verdiği savaşta kimlerle aynı safta hareket edeceği, ittifak kuracağı bağlamında kullanmıştır. Gramsci fikirlerini siyaset sosyolojisi içinde sunarak Machiavelli'nin düşüncelerinden faydalanmış, devlet ve sivil toplum ayrımına parmak basmıştır. Kavramsal ayırım yaparken ise eserlerinde egemenlik, şiddet gibi kavramlar devlete, hegemonya, uygarlık gibi kavramlar ise sivil topluma yönelik kullanılmaktadır.³⁰

Gramsci bir sıra konularda eleştirilse de onun ideoloji kavramı hakkında tanımlaması bugün genel kabul gören görüştür. Dil ve hegemonya arasındaki ilişkileri yazılarında dikkate almasa da dilin taşıdığı önemin farkında olduğu yazılarından anlaşılmaktadır. İdeoloji kavramını ise geniş bir bağlam üzerinden hukuk, ekonomi, sanat alanlarında, bireysel ve toplumsal yaşamın bütün pratiklerinde ortaya çıkan dünya görüşü anlamında kullanmıştır.³¹

Gramsci'nin kullanmayı daha çok tercih ettiği hegemonya kavramında kastedilen ideolojidir. Ona göre hegemonya devletle toplumun arasında var olan ordu, aile, basın, okul gibi kurumları kapsamaktadır. İdeoloji kavramını maddi gerçeklikler üzerinden inşa eden Gramsci epistemolojik tanımlama yapmamıştır. Düşünür aynı zamanda rıza ve güç kavramlarını bir arada kullanarak devleti tanımlamıştır. Burjuva devletleri emekçileri sadece güç kullanarak belli bir amaç doğrultusunda çalıştırmamakta, aynı zamanda ikna edici bir yöne de sahip olmaktadır. Devlet bu iki aracı kullanırken egemen sınıf da şiddete başvurmadan, açık baskı kullanmadan topluma yön vere bilmektedir.³²

³⁰ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 195–96.

³¹ Purvis and Hunt, "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", 31–32.

³² Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", 111–12.

Gramsci'ye göre toplumdaki sınıfların çıkarlarının ideolojik olarak temsili mümkündür. Yani toplumdaki tüm sınıfların kendine has ideolojisi vardır ve bu ideoloji sınıfların dünyayı algılama şekli veya dünya görüşüdür. Toplumdaki farklı sınıflara mahsus kesimler arasında her zaman devam eden bir çatışma vardır ve çıkarlar her zaman savunulma ihtiyacı duymaktadır. Hegemonya kavramı böyle bir ortamda ortaya çıkmakta ve sınıfların kendini tanımlaması, sosyal pratikler içerisinde konumlandırması, bu mücadele sonucunda oluşturdukları bilinçle kendini göstermektedir.³³

Gramsci ideolojileri ortaya çıkma sebeplerinden dolayı da farklı kategorilere bölmüştü. Düşünürü göre bazı ideolojiler tarihin akışı içerisinde toplumsal, ekonomik, siyasal bazı olayların gölgesinde ortaya çıkmış ve onların ortaya çıkma sebeplerini psikolojik olarak gerekçelendirmek mümkündür. Yani bu tür ideolojilerin ortaya çıkması bir anlamda tarihsel mecburiyet sebebiyle gerçekleşmiştir. Ancak bazı ideolojiler ise tarihi ve sosyal gerçeklerden uzak bir şekilde, bazen kişisel polemikler sebebiyle ortaya çıkmıştır. Ancak bu tür ideolojilere de tamamiyle yararsız gözüyle bakmak doğru değildir. Birinci tür ideolojiler belli sınıfa mahsus insanları ihtiyaç doğrultusunda aynı çatı altında toplarken, onların örgütlenmesi, belli bir amaç doğrultusunda savaşması, mücadele vermesi için örgütlerken, diğer sınıf ise gerçeğin yerini daha da sağlamlaştırması için yanılgı olarak ortaya çıkmaktadır. Düşünür burada ideolojilere gerçeği veya yanlış yansıtmasına göre değil, herhangi bir sınıfı veya farklı sınıflara mahsus insanları aynı çatı altında toplaması, aynı safta birleştirmesi etkisi ve gücüne göre değer vermektedir. Gramsci'ye göre ideoloji dünya görüşü olup fertleri birleştirme, bir araya toplama işlevi vazifesini icra etmektedir.³⁴

Daha önce vurgulandığı gibi Gramsci ideoloji kavramı yerine hegemonya kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Hegemonya kavramı Gramsci tarafından geniş bir bağlamda kullanılmıştır. Kavram sadece iktidarın gücü veya sınırsız siyasal güç olarak değil, burjuva sınıfının proletarya sınıfı üzerindeki fikir olarak da hegemonyasını vurgulamaktadır. Kapitalist sistemde sadece yasalar veya fiziki güç alt sınıfları istismar etmek, sindirmek için kullanılmıyor, aynı zamanda kültür, ahlak ve hatta dil de tahakkümün, istismarın araçlarından birine çevrilmektedir. Alt sınıfların ikna

³³ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 196.

³⁴ A.g.e., 196-97.

edilmesi veya üst sınıfların tahakkümüne rıza göstermesi, üst sınıflar tarafından ellerindeki bütün araçlar vasıtasıyla yürüttükleri propagandanın sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Gramsci ideolojinin farklı alanlarda kendini gösterdiğine, günlük hayat pratiklerinde her zaman ortaya çıktığına dikkat etmiştir. Burjuva düşünceleri ideolojik hegemonya kurarak mühalif fikirlerin yerini tutmaya, toplumun dikket merkezine yerleşmeyi hedeflemektedir. Farklı alanları örnek gösteren Gramsci, ister sanatta, ister edebiyatta, ister eğitim ve kitle iletişimde, isterse de dil ve popüler kültürde ideolojik hegemonyanın izlerinin ne kadar geniş şekilde yayıldığına dikkat çekmiştir. Hayatın farklı alanlarına nüfuz eden ideolojik hegemonya bu şekilde alt sınıfların hayatını ciddi şekilde etkilemekte ve onların gerçek yaşantısına dönüşmektedir. Böyle bir değişimi hayata geçiren ideolojik hegemonyaya hizmet eden entelektüeller olduğu için de Gramsci onlara karşı koymanın, karşı bilinci oluşturmanın yolu olarak da entelektüel çalışmaların tek çare olduğunu ileri sürmüştü. Eğer burjuva sınıfı proleteryanın inançları ve yaşam normlarını değiştirmek için çaba gösteriyorsa proleterya da kendi karşı hegemonyasını kurmalı, hem siyasal olarak, hem de entelektüel faaliyetlerde bulunarak bu değişimi önlemelidir.³⁵

1.6. Althusser'de İdeoloji Kavramı

Althusser Gramsci gibi burjuva devletlerinde, istikrarını korumayı beceren kapitalist ülkelerde iktidar ve ideoloji arasındaki ilişkilerin içeriğini açıklamaya çalışmıştır. İstikrarlı kapitalist ülkelerde açık bir baskı söz konusu olmadığı halde günlük hayat pratikleri, toplumsal ilişkiler üst sınıfa hizmet etmektedir. Althusser böyle bir toplumsal formasyonun ayakta kalaması için üç temele ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Bu temellerden birincisi siyasal, ikincisi ekonomiktir. Üçüncü temel ise ideolojinin kendisidir. Toplumsal formasyonu oluşturan temelleri bu şekilde izah etmesi Althusser'in klasik Marksistlerden farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Marksistler ekonomi ve ideoloji arasındaki ilişkiyi incelerken ideolojinin ekonomik yapının yansıması veya tersine çevrilmiş hali olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak Althusser ise ideoloji kavramını inceledikte ekonomik altyapının belli ölçüde ideoloji üzerinde belirleyici olduğunu kabul etmekle beraber aynı zamanda özerk olan maddi bir pratik olduğunu da iddia etmiştir. Yani ideoloji diğer

³⁵ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 197.

etkenler tarafından etkiye maruz kalsa da kendi içinde de bağımsız belirlenme aygıtlarına sahiptir.³⁶

Althusser *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* kitabında ideoloji konusunu altyapı ve üstyapının karşılıklı ilişkisini inceleyerek ele almış ve daha sonra devlet ve ideoloji arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Althusser'e göre üretim koşullarının yeniden üretimi önemli yere sahiptir ve bu sebepten dolayı eserinde ana konu olarak emek gücünün yeniden üretimi konusunu işlemiştir. Köle sistemine sahip olan veya serfçi toplumlarda devlet eğitim sisteminde veya tüm kurumlarında farklı becerileri öğretmektedir, ancak öğrettiklerini vatandaşların egemen ideolojiye tabi olacağı ve onun yasalarına uygun şekilde hareket edeceği biçimde sağlamaktadır. Althusser devleti Marksist gelenekte olduğu gibi baskı ve zorlama aracı olarak görmüştür. Burada devlet aygıtı ile iktidarının farklı olgular olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda yine devletin baskı aygıtı ile ideolojik aygıtının da farklı olgular olduğunu ileri sürmüştür. Devletin baskı aygıtı dedikte buraya hapisane, mahkeme, ordu, polis gibi farklı aygıtları ait edebiliriz. Devletin ideolojik aygıtları ise toplumsal hayatta çok farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Örnek olarak Althusser buraya dini, aileyi, kültürel, siyasal, hukuki ve diğer tür aygıtları dahil etmiştir. Devletin baskı aygıtının sınırlı sayıda olmasına karşılık ideolojik baskı aygıtları sayı itibariyle fazladır ve hayatımızın tüm alanlarında bizi çevrelemiştir. Althusser baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar arasındaki farklardan bahsederken baskı aygıtlarının kamusal alanlarda olduğunu, ideolojik aygıtların ise daha çok özel hayatımızda yer aldığını altını çizmiştir. Örnek olarak aile, kilise, parti gibi aygıtları gösterebiliriz ve bu aygıtlar özel hayatımızla sıkı bağlantılı ve günlük hayatımızın ayrılmaz pratikleridir. Althusser baskı aygıtları ve ideolojik aygıtların arasında var olan en belirgin özelliğin baskı aygıtlarının zor, baskı, güç kullanarak toplumu istediği tarafa yönlendirmesine karşılık ideolojik aygıtların ise bunu daha kolay şekilde ideolojiyi kullanarak yaptığını vurgulamıştır.³⁷

Althusser ideoloji kavramını açıklarken üretim ilişkileri ve bu ilişkilerden doğan ilişkilerle insanların karşılıklı etkileşimine vurgu yapar. İnsanların üretim ilişkileri ile karşılıklı etkileşimi ise gerçekçi değil, daha çok hayali ilişkilerdir. İdeolojini bu

³⁶ A.g.e., 198.

³⁷ Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", 199–200.

bakımdan karşılıklı ilişkilerin tasarımı olarak da değerlendirmek mümkündür. İnsanlar içinde yaşadıkları konjonktüre göre bakış açısına sahip olur ve dünyayı varoluş koşullarına göre anlamlandırıyorlar. İdeoloji insanların bakış açısını düzenlerken veya tasarlarırken gerçekleri ortaya koyma amacı taşımaz. İdeoloji genelde belli bir bakış açısına göre dünyayı anlamlandırır veya bir umuttan yola çıkarak, belli bir irade doğrultusunda hayali ilişkiler inşa eder. Althusser Gramsci'den farklı olarak ideolojilerin kaynağı konusunda da araştırma yapmış, daha önce vurgulanan toplumsal formasyonun içerisinde insanların rollerinin önceden belirlenmiş olduklarını yazmıştır. Althusser burada, toplumdaki bireylerin arasında olan ilişkilerin herhangi bir belirleyiciliğe sahip olmadığını ifade etmiştir. Ancak bireyler toplumsal formasyon içinde ilişkiler yumağının tamamını göremedikleri için bağımsız düşünüp karar alabildiklerine inanırlar. Kendilerini özgür iradeye sahip olan özneler olarak görsele de toplumdaki bireylerin düşünce ve davranışları siyasal, ekonomik ve ideolojik düzeyler tarafından etkilenmekte ve belirlenmektedir. Ancak bu bireylerin özneye çevrilmeleri Althusser'e göre sadece ideoloji vasıtasıyla mümkündür. Toplumsal ilişkilerde etki sahibi bireyler eğer kendi ideolojisine sahip olarak egemen sınıfın ideolojik etkisinden çıka bilirse o zaman özneye çevrilmesi mümkün olmaktadır. Althusser'e göre hiçbir ideoloji kendisini ideolojik olarak görmediği için kendisini ideolojinin dışında görenler de ideolojinin içindedirler ve bireyler ideoloji için her zaman özne olarak görülmektedirler.³⁸

Althusser ideoloji kavramının tanımlamasında onun yaşanmış bir tecrübe olduğunu ileri sürmüştür. İdeoloji farklı öznelerin ortaya çıkmasına müsait zemin yaratır ve farklı sınıflara mahsus olan özneler farklı ideolojik formasyonlardan yola çıkarak bu zemin üzerinde birbiriyle çatışmakta ve mücadele etmektedir.³⁹

İdeoloji kavramı siyaset biliminde uzun süre negatif anlamları çağrıştırmıştır. Negatif anlam hem Napolyon tarafından ideologların eleştirilmesi süreciyle, hem de Marks'ın eserlerinde ideoloji kavramını yanlış bilinç olarak sunmasıyla oluşmuştur. Ancak Althusser bu yaklaşımı doğru bulmuyordu ve kavrama karşı farklı bir tutum ortaya koydu. İdeoloji teorisinde başlıca olarak yaptığı revizyon yanlış bilinç ve çarpıtılmış fikirler gibi yaklaşımların yanlış olduğunu ifade etmesiyle oldu. Böyle bir tutumla da

³⁸ Bulut, "İdeolojinin Tarihi", 201.

³⁹ Purvis and Hunt, "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", 19.

söylemsel bir ideoloji anlayışının temelini atmış oldu. Althusser'in eserlerinde bireylerin söylemler vasıtasıyla özne olarak çağrıldığını ve sınıfların, grupların kendi çıkarlarını bu söylemler vasıtasıyla ifade ettiğini okuya biliriz.⁴⁰

Marks eserlerinde ideoloji hakkında konuşurken genelde onu yanılı olarak takdim etse de kendi düşüncelerini ideoloji olarak değil, bilimsel olarak görmekteydi. Ancak daha sonraki süreçte Lenin ve diğer Marksist düşünürler Marksizm'in de bir ideoloji olduğunu kabul ettiler. Onlara göre alt sınıflar üst sınıflara karşı mücadele yürütürken ideolojiye ihtiyaçları vardı. Althusser ise ideoloji ve bilim arasında kesin bir ayrımın olduğunu iddia etmekteydi. Ona göre ideoloji her zaman hareketsiz durarak yerinde saymaktaydı. Ancak dışarıdan bakanlarda ileri gitmekte olduğu izlenimini bırakmaktaydı. Bilim ise devamlı yeni keşifler yaparak olduğu yerden ileriye doğru hareket halindeydi.⁴¹ Althusser bilimin devamlı gelişime açık olmasından dolayı zamanla içeriğinin değişmesine karşılık ideolojinin bu konuda daha değişmez temellere sahip olduğunu savunuyordu. İdeoloji, Althusser'e göre kapalı, kendisini onaylayan ve döngüsel niteliğe sahiptir ve rasyonel ve bilimsel olmaktan uzaktır. Rasyonel olmayan ideoloji, duygusal veya bilinç dışı ilişkilerde, toplumsal gerçekliği algılamada inanç, kanaat, fikir oluşturarak hareket etmemizde önemli rol oynamaktadır.⁴²

Althusser ideoloji konusunu ele alırken hem ideolojinin içinden bakmış, hem de ideoloji kavramına dışarıdan bakış açısına sahip olmuştur. İleri sürmüş olduğu devletin ideolojik aygıtları tezi marksizmin içinden yazılmıştır ve düşünceleri Marksist düşüncelerle paralellik arz etmektedir. Ancak epistemolojik yaklaşımını ideoloji kavramını dışarıdan inceleyerek kurgulamıştır. Ona göre ideolojik yaklaşım verilecek soruların cevaplarını önceden üretmek kendini ona göre inşa etmektedir. Bu yaklaşım tarzıyla birçok Marksist düşünür tarafından eleştirilmiş ve temel noktalarda ayrılmıştır. Althusser'e göre ideoloji tarih boyu hep var olmuştur ve bundan sonra da varlığını her zaman koruyacaktır. Hatta her türlü eşitsizliğin ortadan kalkacağı

⁴⁰ Purvis and Hunt, "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", 20.

⁴¹ Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", 121.

⁴² A.g.e., 112.

Komünist toplumda bile ideoloji yok olmayacaktır. Bu fikirler ise tutucu Marksistler tarafından skandal olarak değerlendirilmiştir.⁴³

Althusser'in Gramsci ile bulunduğu ortak nokta Marksizm ile de ayrıştığı noktadır. Düşünür medya da dahil olmakla sivil toplum kuruluşları tarafından ideolojinin üretildiğini, yine bu kurumlar vasıtasıyla fikirlerin eylemlerde pratiğe dönüştüğünü vurgulamıştır. Düşünceler ve eylemler arasındaki ilişkiler öznelere çıkarları doğrultusunda şekillenmektedir. Daha önce Gramsci Marks'ı toplumsal pratiklerin kültürel düzeyine önemiyet vermemesinden dolayı eleştirmişti. Kültürün kendine özgü ekonomiden bağımsız şekilde oluşan bir alan olduğunu ileri süren Gramsci gibi Althusser de ideolojinin toplumsal ilişkilerde kurumlar aracılığıyla üretildiğini ileri sürmüş, sosyal pratiklerin kültürel tarafını geniş incelemeye tabi tutmuştur. Althusser'de insanın varlığını devam ettirmesi için devamlı olarak kendini yaratması gerekmektedir. Marksizm'de toplumsal pratikler ekonominin yansıması olarak görülse de Althusser bu yanaşmanı kabul etmemiştir. İnsan hayata tutuna bilmek için her zaman üretim faaliyetleri içerisinde yer almaya mecburdur. Aynı zamanda ihtiyacı olan tüm ürünleri kendinin üretmesi de mümkün değildir. Bu durumda başkalarıyla alışveriş, değiş tokuş yaparak ihtiyacını gidermektedir. Bu değiş tokuş belli bir düzen içerisinde devam etmekte ve insanın hayat düzeninin bir parçasına çevrilmiştir. Ortaya çıkan bu düzen kültür adlandırılmaktadır ve kültür düzenin devamı, dolayısıyla insanın normal şartlar içerisinde hayatına devam edebilmesi için kaçınılmazdır. Ekonomi kültürün ortaya çıkmasında koşulları sağlayan boyut olsa da bir noktadan sonra kültür kendisi bağımsız şekilde insanların hayatına yön verebilmektedir. Hatta kültür ekonomi üzerinde de etkileyici güce sahiptir.⁴⁴

1.7. Sosyalizm ve Sovyet İdeolojisi

Marksizm-Leninizm Sovyetler devletinin resmi ideolojisi olmuştur. Felsefi temelleri daha önce Marks ve Engels tarafından atılsa da daha önce bazı noktalarda Lenin, daha sonra ise Stalin tarafından değişiklikler yapılarak bu şekilde benimsenmiştir. Sovyetler

⁴³ Sakli, "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society", 112–13.

⁴⁴ Zeliha Oçak, "İdeoloji Kavramına Marksist ve Post Marksist Yaklaşımlar: Karl Marks, Antonio Gramsci ve Louis Althusser", *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi*, C.1, S.2 (2018): 70, <https://doi.org/10.33464/dorduncukuvvet.480148>.

sosyalist ideolojinin tarihte ilk defa bir devlette pratiğe dönüşmesinin örneği olmuştur. Bu sebepten Sovyet liderleri daha önceki tecrübelerden yararlanma fırsatına sahip olmamış, mevcut konjonktüre göre kararlar alarak aynı zamanda ideolojilerini başka ülkelere ihraç etme çabası içinde olmuşlardır. İdeolojiler arasındaki savaş özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kızışmış, Soğuk Savaş'a dönüşerek Sovyetler Devleti'nin 1990 senesinde çöküşüne kadar devam etmiştir.

Sanayi devrimi sonrası gelir dağılımında ortaya çıkan büyük eşitsizlikler toplum içerisinde ciddi itirazlara sebep olmaktadır. Sosyalizm bu tepkilerin sonucunda ortaya çıkmıştı. Feodal düzen sonrası toplumda hakim olan kapitalist sistem ise sanayi devrimi sonrası hızla yükselişe geçen iktisadi sistemdir. Kapitalist sistem özel girişime önem veren, serbest rekabetin olduğu bir sistem olarak üretim araçlarının özel mülkiyette olduğu zemini oluşturmaktadır. Ürünlerin fiyatları da arz ve talep sonucunda meydana çıkar. Kapitalist sistemde sermaye birikimi sistemin temelini oluşturan esaslardandır. Sosyalist sistemde buna karşılık özel mülkiyet olmadığı için toplumun kesimleri arasında gelir dağılımında farklar ortaya çıkmaz. Sosyalist devlette ihtiyaçlara göre üretim yapılır ve kar amacı güdülmez. Devlet tek bir partinin otoritesinde olur ve tüm kararlar merkezi yönetim tarafından alındığı gibi üretim, kaynakların dağılımı planlama ile hayata geçirilir. Böyle bir durumda ürünlerin fiyatları da arz ve talep dengesine göre değil, merkezi planlamanın kararlarına göre şekillenir.⁴⁵

Marksist ideologlar önlerine çıkan tüm problemlerde üretim vasıtalarının yanlış ellerde olmasını ve sınıflar arasındaki çatışmaları sebep olarak görmekteydiler. Genel olarak kültürü dikkate almadıkları gibi milletler kavramına da pek önem vermemişlerdir. Toplumlarda baş veren çatışma ve mücadelelerde onlara göre millet kavramı önemli role sahip olmamıştır. Bu kavramın yerine sınıf çatışmaları Marksist teorilerde her zaman önemli bir sebep olarak gösterilmiştir. Millet ve sınıf kavramlarına karşı Marksist düşünürlerin bu tutumu millet kavramını sınıf kavramı karşısında etkisiz görmeleri sebebiyledir. Millet kavramı sınıf kavramını ortadan kaldıramadığı gibi eğer farklı milletler Marksist ideoloji bayrağı altına birleşirlerse, sınıflar arasında dayanışma ortaya çıkar, millet kavramının sınırları aşılır, değerini kaybeder. Millet

⁴⁵ Kaan Yiğenoğlu, "The Ideological Power Struggle of The 21st Century: Understanding The Changing Nature of The International System", *Journal of Awareness*, C. 3, S. 1 (2018): 60–61, <https://doi.org/10.26809/joa.2018.7>.

kavramı dil, devlet, iktisadi hayat ve aynı kültür gibi etkenlerin ortaya çıkardığı sağlam bir insan topluluğunu ifade etmektedir. Sınıf kavramı ise üretim akışı içerisinde birbirinden farklı yerlerde, mevkilerde konumlanmış olan insan topluluklarıdır. Ancak bu tanım analiz edilirse her zaman toplumların içerisinde farklı sınıfların olması gerekmektedir. Çünkü insanlık var oldukça her zaman üretim sistemi ve vasıtaları da var olacaktır. Bu akış içerisinde de farklılıkların olması kaçınılmazdır. O zaman hiçbir ideolojinin sunduğu hayat modelinde sınıflar ortadan kalkmayacaktır. Sovyet ideolojisi millet ve sınıf kavramlarından ilave cemiyet psikolojisini de ele almaktadır. Cemiyet psikolojisi günlük hayat pratiklerinin etkisiyle doğal şekilde oluşan düşünce, his, duygulardır. Aynı zamanda bu psikoloji milli ruhtan farklıdır ve kültürü, ideolojini şekillendirmektedir.⁴⁶

Marksist-Leninist ideolojinin en büyük hatası sınıf konusuna çok fazla odaklanıp milletler arasında olan mücadeleleri gözden kaçırmasıdır. Eğer tarihi olaylara göz atılırsa dönüm noktası sayılacak neredeyse tüm olaylarda milletlerin arasındaki çatışmaları sebep olarak görürüz. Sınıflar arası çatışmalar ise belli bir mekan ve zamana mahsus olaylardır. Yine sınıflar arası çatışmalar herhangi bir zaman dilimiyle sınırlı kalarak hiçbir zaman tarihi süreklilik arz etmemiştir. Karl Marks milliyet konusuna önem vermediği halde kendisi de bir sıra tutumlarında milliyetçi tavır sergilemiştir. Örnek olarak Almanya'nın menfaatlerinin savunulması için Rusya ile savaşmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Marks'ın düşünceleri arasındaki çelişkileri görmek için bu şekilde söylemlerinin sınıflar arası çatışmalar üzerinden açıklanmasının mümkün olmadığını görmek yeterlidir. Eğer Marksist düşünürlerin ifade etmiş oldukları gibi komünist üretim gerçekleşirse ve farklı sınıflar ortadan kalkarsa, farklı milliyetler varlıklarını yine de muhafaza edeceklerdir. Bu da beraberinde kaçınılmaz şekilde milletler arasında mücadeleleri getirecektir.⁴⁷

20. asrın başlangıcında 1905 ve 1917 yıllarında rus ihtilali gerçekleşti. 19. asırda sosyalist ve anarşist gruplar ihtilal çabalarında bulunmuştu. Ancak Çar yönetimi bu ihtilalleri bastırmakta başarılı olmuştu. 1905 senesinde gerçekleşen ayaklanma başarılı olmasa da 1917 devriminin habercisi olmuştur. Devrim öncesi Sosyal Demokrat Parti Marksizm'i farklı şekilde yorumladıkları için iki gruba ayrıldı. Azınlık grup azınlık

⁴⁶ Abdullah Saydam, "Milliyetler Problemi Ve Sovyet İdeolojisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.3 (2015): 178.

⁴⁷ A.g.e., 178-79.

anlamında Menşevik adlandırılırken diğer grup da çoğunluk anlamında Bolşevik olarak çağırıldı. Lenin düşüncelerini 1902 yılında yazmış olduğu ‘*Ne yapmalı*’ kitabında ifade ederek aynı zamanda karşıda sosyalistleri bekleyen bazı problemlere dokunmuştu. Daha sonraki yazılarında da bir sıra problemlerle birlikte eğitim ve genel kültür seviyesinin aşağı olmasının üzerinde durmuştu. Aynı zamanda Marks’ın yazılarında komünist siyasi ideolojinin temelleri hakkında herhangi bir yaklaşım olmadığını vurgulamıştı. Lenin başarılı adımlarla Çar yönetimini ortadan kaldırdığı gibi komünist parti tarafından yönetimi tam şekilde kendi ellerine almayı başardı. Lenin’in bu tutumu daha sonra Stalin döneminde slogan haline gelerek ‘Parti ve Devlet Birdir’ şeklinde ifade edilmeye başladı.⁴⁸

Lenin’in komünist ideolojiye önemli katkılarından biri de emperyalizm kavramının komünist ideoloji bağlamında açıklanmasıdır. Lenin’e göre iktisadi hayatta kapitalist sistemin hakim olması devletleri bir noktadan sonra emperyalist adımlar atmaya mecbur bırakmaktadır. Ülkeler devamlı sermaye elde etmek veya eldeki sermayeni artırmak için çaba göstermektedirler. Ancak belli bir süreden sonra milli ekonomilerde bu mümkünsüz hale gelmektedir. Bu durum ülkeleri dünya rezervleri uğrunda rekabete sürüklüyor ve emperyalist siyaset yürütmelerine zemin hazırlıyor.⁴⁹

1917 senesi Rus ihtilali sonrasında Lenin ve diğer sosyalistler farklı milletlerin varlığını ve kendi kaderleri ile alakalı konularda karar vermelerini kabul etmekteydi. Yani milletler istedikleri takdirde Rusya’dan ayrılarak bağımsız devlet kura bilirlerdi. 1917 senesinin Nisan ayında Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin kongresinde Lenin tüm milletlere bağımsızlık hakkının verilmesi gerektiğinden bahsetmişti. Ancak ayrılma hakkıyla ayrılmanın zamanı hakkının karıştırılmaması gereken konular olduğunu dile getirmişti. Ayrılma zamanını yalnız Proletarya Partisi belirleme hakkına sahipti. Yani böyle bir hakkın milletlere verilmesi onları ikna etmek ve propaganda amacı taşımaktaydı. Daha sonraki süreçte komünist türkler büyük bir yanılmanın içerisinde oldukları ve aldatıldıklarını anladılar. Sovyetler güçlendikçe farklı milletlerin varlığını kabul etmemeye ve bu olgunun burjuva aldatmacası olduğunu ileri sürmeye başladılar. Yönetim savunulması gereken tek konunun işçi sınıfının hakları olduğunu ileri

⁴⁸ W. John Morgan, "Marxism–Leninism: The Ideology of Twentieth-Century Communism", in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Elsevier, 2015), 657–58, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.93075-7>.

⁴⁹ A.g.e., 658.

sürmekteydi. Bir anlamda Marksist-Leninist ideoloji bu tarz söylemleriyle Rus emperyalist siyasetini saklamaya hizmet etmekteydi. Daha önce birliğe katılan tüm milletlere inançlarını, milli değerlerini, kültürlerini yaşataabilecekleri ve tüm bunların dokunulmaz olduğu söylenmişti. Sonraki dönemde ise hem İslami değerlere karşı baskı uygulanmaya başladı, hem de diğer kültürlerin ortadan kalkması için Ruslaştırma politikası güdüldü. Lenin ilerencilik adı altında Arap alfabesini kaldırarak Müslüman halklara Latin alfabesini benimsetti. 1939 senesinde Stalin ise Rus alfabesini tüm milletlere mecburi şekilde kabul ettirdi.⁵⁰

Stalin Lenin'den sonra iktidarı kendi ellerine aldı ve otoritesini güçlendirdi. Parti içerisinden zamanla bazı mühalif sesler yükselse de onun karşısını ala bilmedi. Stalin'e ilk mühalefet eden Leon Trotsky oldu. Daha önce 1904 senesinde Menşevik olmasına rağmen sonraki icraatlarında sıkı bir Marksist-Leninist olduğunu gösterdi. Ancak Stalin'in sosyalizm düşüncesiyle anlaşmazlık içindeydi. Trotsky'ye göre sosyalizm sadece Rusya'da olursa hayatta kalmazdı. Bu sebepten dolayı da gelişmiş ülkelerde, özellikle Batı Avrupa ülkelerinde de devrimlerin olması gerekiyordu. Ancak bu düşüncelerinden dolayı 1927 senesinde partiden ihraç edildi. 1928 senesinde ise Rusya'dan sürgüne gönderildi. Sürgünde de Stalin aleyhine çalışmalarına devam etmesi sebebiyle 1940 senesinde Stalin'in ajanı tarafından öldürüldü. Daha sonraki dönemlerde de muhalif fikirlere fırsat tanınmadı. Parti ve devlet bir olarak toplumla ilgili tüm konularda karar verme hakkını kendinde tutmaktaydı. İster eğitim, ister hukuk, ister din, isterse de kültür konuları devletle bütünleşmiş parti tarafından düzenlenmekteydi.⁵¹

Sovyet Devleti ideolojisini tüm vatandaşlarına benimsetmek için eğitime çok önem vermekteydi ve farklı yaş grupları için teşkilatlar kurarak çocukları ve yetişkinleri buraya dahil olmaya teşvik etmekteydi. Örnek olarak 7-12 yaş grupları için 1925 yılında kurulmuş Oktyabryat, 12-16 yaş grubu için 1922 yılında kurulmuş Pioner, 16 yaş ve üzerinde olanlar için ise Komsomol teşkilatlarını göstermek mümkündür. Eğitim için yazılmış tüm kitaplar ise Marksist-Leninist ideolojiye göre yeniden düzenlendi. Eğitimcilerin *Rus Komünist Partisi'nin Kısa Bir Özeti* başlıklı kitabı ezberlemesi gerekiyordu. Kitabı ezberlemeyenler vazifelerini kaybetme tehlikesi ile

⁵⁰ Saydam, "Milliyetler Problemi Ve Sovyet İdeolojisi", 180–81.

⁵¹ Morgan, "Marxism–Leninism", 659.

karşılaşıyordu. Kitaptaki neredeyse her kelime Stalin tarafından onaylanmıştı ve komünist İncil olarak görülmekteydi. Derslerde kişisel görüşlere yer yoktu. Hatta bu eleştiriler kapitalist sisteme yönelik olsa bile hoş görülmemekteydi. Çünkü gereken eleştirileri Marks, Engels, Lenin ve Stalin'in yaptığı ileri sürülmekteydi. Gereken eleştiriler yapıldığı için fazladan fikir bildirmek sapkınlık olarak değerlendiriliyordu.⁵²

Stalin'in ölümünden sonra Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri görevine Nikita Kruşçev gelmiştir. Kruşçev konuşmalarında Stalin dönemi politikalarını ağır şekilde eleştirdi. Stalin döneminde yaygın olan şahsiyet kültürünün Sovyetlere büyük zarar verdiğini ve bu yaklaşımın Marksist-Leninist ideolojiye ihanet olduğunu dile getirdi. Kruşçev'in Birinci Sekreter olmasından sonra bazı konularda yumuşamalar olsa da genel hatlar itibariyle Sovyet ideolojisi Gorbaçov dönemine kadar günlük hayatın tüm pratiklerini etkileme gücünü elinde bulundurmuştu. Ancak Sovyetler son dönemlerinde Batı ile rekabetin imkansız olması, ekonomik sorunlarının çözülemez duruma gelmesi, milliyetçilik zemininde itiraz seslerinin yükselmesi gibi sorunlarla karşılaştı. Gorbaçov Glasnost-Aydınlık ve Perestroyka-Yeniden Yapılanma politikaları ile sorunları çözmeye çalışsa da Sovyetlerin çöküşü engellenemedi. 1991 senesinin Aralık ayında Marksizm-Leninizm ideolojisi Sovyetler devleti gibi tarihin tozlu sayfalarına karıştı. Ancak bugün Marksizm-Leninizm bazı bilim çevrelerinde hala müzakere edilmekte ve sosyalist zeminde ortaya çıkan akımlara etkisini sürdürmektedir.⁵³

1.8. Hayek ve Sosyalizm Eleştirisi

1899 ve 1992 yılları arasında yaşamış olan Friedrich August von Hayek klasik liberalizmi çağa uygunlaştırmış, disiplinler arası yaklaşımla sosyal teorisini yetkinleştirmiştir. Hayek sosyal siyasal düşünceleriyle Batı'nın en etkili düşünürlerinden biridir. Hayek'in başka bir dikkat çeken özelliği rasyonalizmin baskınlığına karşı başkaldırmasıdır. Diğer bir düşünür olan Hume gibi hem rasyonalizmi, hem de

⁵² Burcu Özdemir, "Sovyetler Birliği'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yıllar", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* C.3, S.1 (2018): 109–10, <https://doi.org/10.31454/usb.419845>.

⁵³ Morgan, "Marxism–Leninism", 661–62.

rasyonalizme dayanan metodolojik yaklaşımları ağır şekilde eleştirmiş, rasyonalizm anlayışını yıkmaya hizmet etmiştir.⁵⁴

20. asırda birçok ülkelerde ortaya çıkan ekonomik sorunlar, kitlelerin sosyalizmde olduğu gibi iktisadi planlama fikrini desteklemesi sonucunu vermişti. Katı liberal düşüncelere sahip olan Hayek ise bu yaklaşımın karşısında yer almış, ekonomiye devletin müdahale etmesinin ve iktisadi planlamaların özgürlük alanında ciddi kısıtlamaları beraberinde getireceğini savundu. Hatta böyle bir yaklaşımın devleti totaliterleşmeye bile götüreceğini dile getirdi. Hayek'e göre iktisadi bilgiler bir sıra karmaşık ilişkinin sonucunda ortaya çıkmakta ve böyle bir bilgi yığınına yönlendirme kolay olmamaktadır. Eğer devlete planlama hakkı verilirse bu bilgiyi işlemek yerine devletin keyfi kararlar alacağı ve belli kesimlere karşı zorbalığa yol vereceğini beklemek daha yerinde olacaktır. Hayek bu konuda yöneltilen eleştirilere ise piyasa sisteminin kolektif şekilde çözdüğü binlerce karışık denklemleri insanın aklıyla çözmesinin, tek bir noktadan idare etmesinin imkansız olduğu cevabını vermektedir.⁵⁵

Hayek, 1944 yılında yazmış olduğu '*Kölelik Yolu*' kitabında planlama politikalarının nasıl totalitarizme götürdüğünü ayrıntılı şekilde göstermiştir. Planlama politikalarında amaç sosyalist eşitlik olmasına rağmen devlete bu amaçla verilen güç belli bir süre sonra otoriterliğe götürmektedir. Özgür bir toplumun oluşması için tek güç sahibi otorite, devlet olmamalıdır. Hayek bu düşünceleriyle Doğu Avrupa entelektüelleri tarafından en çok okunan düşünürlerden biri olmuş, sosyalist düşünürlerden daha fazla rağbet görmüştür.⁵⁶

Hayek, Nazi Almanyası örneğinde bir sıra analizler yaparak farklı alanlarda planlamaların toplum ve devlet için nasıl zararlı sonuçlar doğurduğunu açıklamıştır. Sosyalist ülkelerde toplum ve devletin varlığı belli düşmanın varlığı üzerine inşa edilir ve belirlenen düşmanı ortadan kaldırmak için ordu halk üzerinde otorite aracına çevrilir. Otoritenin halkı istediği şekilde yönlendirmesi sebebiyle bireysel özgürlükler yok derecesine iner. Devlet ideolojisini fertlere benimsetmek için, otorite elindeki her

⁵⁴ Mehmet Akinci, "Hayek'in Sosyal ve Siyasal Teorisi", (2014) 73–74.

⁵⁵ Aslı Okay Toprak and Neslişah Tok, "Hayek'in Piyasa İdeolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. C. 2, S. 1 (2013): 48–49.

⁵⁶ A.g.e., 49.

türlü medya vasıtalarını kullanır ve muhalif fikirler kendi sesini asla duyuramaz. Bu şekilde belirlenen ideoloji zamanla toplumun tek gerçeğine dönüşür. İnsanlar mecburi şekilde iktidarın ideolojisini benimser ve yaşamla ilgili tüm tanımlamalarını da bu ideoloji üzerinden yaparlar. Hayek'in sosyalist ülkelerle ilgili önemli eleştirilerinden biri de hukuk planlamasıdır. Totaliter rejimlerde hukuk otoritenin iradesinin izdüşümü olarak kendini göstermektedir. Eğitim gibi hukuk vasıtasıyla devlet devamlı olarak toplumu şekillendirme çabasında bulunmaktadır. Sosyalist ülkelerde ahlaki değerler de yozlaşmaya doğru gitmektedir. Vatandaşlar sisteme yabancılaştıkları için ortaya çıkan sorunlardan kendilerini değil, devleti sorumlu olarak görmektedirler. Otoriter bir şekilde insanları liberalleştirmek bile Hayek'e göre yanlış bir adımdır ve gelişmeyi planlamak ve baskıyla gelişme elde etmek yerine devletler gelişmeni sağlayacak, kolaylaştıracak adımları atmalıdırlar.⁵⁷

Hayek liberal bir düşünür olarak sınırlı devlet anlayışını savunmuştur. Devletde hukukun üstünlüğü ilkesi geçerli olursa otorite tarafından keyfi kararlar ve uygulamalar yapılamaz. Bireyler de kanunlar doğrultusunda gelecekle ilgili planlamalar yapabileceği için, daha sabit bir politik atmosferde ekonomi de gelişme fırsatı bulur. Hukukun üstünlüğü ilkesi yasama organını da sınırlandırmalıdır, aksi takdirde yasama sınırsız güç sahibi olur ve yaptığı tüm eylemler ve aldığı tüm kararlar da yasal olur.⁵⁸

Hayek ekonomiye kenardan müdahale olmadığı sürece, eğer kaynaklar etkili şekilde kullanılırsa piyasa ekonomisinin kendiliğinden çalışacağını iddia etmektedir. Hayek planlama sistemlerinin uygulandığı ülkelerde ekonominin başarısız olduğuna vurgu yaparak piyasadaki bilginin tamamına kimsenin eksiksiz sahip olamayacağını, parçalanmış bilgilerin spontane şekilde bireyler tarafından kullanıldığına dikkat çekmiştir. Planlı ekonomilerle ilgili bir diğer eleştirisi bu ülkelerde otoritelerin neyin iyi olup neyin olmadığına karar vermeleri meselesidir. Böyle bir kararı almakla da

⁵⁷ Toprak and Tok, "Hayek'in Piyasa İdeolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", 49–51.

⁵⁸ Merve Yolal, "Friedrich August von Hayek Perspektifinden İktidarın Gücü ve Sınırları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. C.13, S.2 (2018): 120–21, <https://doi.org/10.17153/oguiibf.395090>.

insanların amaçlarına müdahale etmiş olurlar ve kimin hangi hizmeti sunacağını, neye inanıp ve ne için çaba harcamasını belirlerler.⁵⁹

Hayek eserlerinde özgürlüğe önemli yer vererek bireylerin tercihlerinde bağımsız olması ve mülkiyet haklarına sahip olmalarını özgürlüğün karakteristik yapısı içerisinde görür. Düşünür, hukukun üstünlüğü ilkesini aynı zamanda negatif özgürlük adlandırmaktadır. Aynı zamanda sınırlı bir devletin olmasının önemine dokunarak devletin olmadığı durumda bireylerin özgürlüklerinin de korunamayacağını ifade etmiştir.⁶⁰

⁵⁹ Yolal, "Friedrich August von Hayek Perspektifinden İktidarın Gücü ve Sınırları", 122–24.

⁶⁰ Yolal, "Friedrich August von Hayek Perspektifinden İktidarın Gücü ve Sınırları", 128.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKAN KAVRAMI VE İDEOLOJİ-MEKAN İLİŞKİSİ

Mekan her zaman iktidarların kendi güç ve kudretlerini göstermeleri için araç olmuştur. Ancak ideolojilerin ortaya çıkmasıyla otorite ve mekan arasında var olan ilişkinin de boyutu değişmiştir. İdeoloji kavramı ilk ortaya çıktığı zamanlardaki anlamını kaybederek farklı bir içerik kazanmıştır. Aynı zamanda ideolojiler arasında sert bir savaşın gittiği 20. yüzyıl sonrası ideolojilerin artık güç kaybettiği veya hatta yok olduğuyla ilgili bir sıra iddialar seslendirilse de iktidar ve mekan, daha doğrusu iktidarın ideolojisi ve mekan arasındaki ilişki devam etmektedir. Bugün her iktidar çevre değişikliğine katkı sağlayarken hangi ilkelere göre veya hangi amaca uygun fiziksel çevre ürettiği soruları sorulmalıdır. İster toplu konutların dış mimarisi ve üretilme amacı, ister anıtlar ve heykellerin şehirlerin farklı yerlerinde ortaya çıkması, isterse de şehire ait diğer yapılarda bu gerçek gözden kaçmamaktadır. Yani, ideolojilerin ortadan kalktığı gibi söylemler devamlı olarak farklı mecralarda söylene de bugün de insanların egemen ideolojinin fiziksel yansıması tarafından şehirlerde çevre kuşatıldığını söyleye biliriz.

20. asırda ideolojik kutuplardan biri olan Sovyetler vatandaşlarını kendi ideolojisi doğrultusunda yetiştirmek için en ciddi tedbirleri alan ülkelerden olmuştur. İdeolojisini topluma empoze etmek için politik baskı, zorunlu eğitim gibi vasıtaların yanında mekanda uygulanan değişim de araçlardan biri olmuştur. İster Rusya, isterse de egemenliği altına almış olduğu diğer ülkelerde Sovyetler fiziksel çevrenin değişimine önem vermiş, mekanların isimlendirilmesinde, anıt ve heykellerin inşasında, toplu konutların yapılışında Marksizm-Leninizm prensiplerini esas almıştır.

Şerif Mardin *İdeoloji* isimli kitabında toplumsal yaşam içerisinde zamanla bazı toplumsal ayrımların, farklılıkların ortaya çıktığını ve toplumun böyle bir değişim içerisinde kendine yaşam çerçevesi bulma çabalarının ideoloji olarak görüldüğünü yazmıştır.⁶¹ İdeoloji günlük yaşantımızda bile ortaya çıkmakta ve bizim hayatlarımıza yön vermektedir. Toplum kaygı ve endişe duyduğu konularda ideoloji kavramının

⁶¹ Şerif Mardin, *Bütün Eserleri Dizisi. 3: İdeoloji*, 3. bs. (191) Çağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995: 87.

gölgesine saklanma ihtiyacı duymaktadır. Böyle bir ihtiyacı karşılamak, bu kaygıları sonlandırmak için ideolojinin mekanda görünmesi, toplu hafızada kendine yer etmesi gerekmektedir.

Fiziksel çevreni şekillendirme çalışmaları sonucunda ortaya çıkan mimari yapılar ideolojinin aracı olup mimariyle ideoloji arasındaki sıkı bağları ortaya koymaktadır. Her ikisi dış dünyayı belli bir kalıba sokma yahut belli bir düzene kavuşturmayı amaçlar. Karl Marks daha önce bir toplumun ideolojisinin o toplumdaki üst sınıfların ideolojisiyle aynı olduğunu söylemişti. Aynı şekilde bir toplumu çevreleyen fiziksel ortama şekil veren de iktidarın ideolojisi. Fiziksel çevre birey olmadan herhangi anlam ihtiva etmez ve bireyin varolmasıyla anlam kazanmaktadır. Toplumu oluşturan bireyler fiziksel çevreyi oluşturdukça, onun inşasına katkıda buldukça mekan da bireyin fikir ve düşüncelerini etkilemekte, bir anlamda bireyleri yeniden var etmekte, onlara yeni bir bilinç kazandırmaktadır.

2.1. Mekanın Tanımı

Mekan kavramı Türk diline Arap dilinden geçmiştir. Anlamı uzay, herhangi bir varlığın bir yerde var olmasıdır. Mekan kavramı siyaset bilminde önemli kavramlardan biri olup toplumla ilgilidir. Toplumla ilgili olan diğer konular gibi mekan konusu da siyaset bilminde belirleyici özelliğe sahiptir. Çünkü herhangi bir toplumsal olguyu açıklarken bu kavrama ihtiyaç duymaktayız. Aynı zamanda iktidar ilişkilerinden bahsederken merkezi konumda yerleşen mekan kavramına da mutlaka vurgu yapılmalıdır. Eğer iktidar ilişkileri mekan boyutundan soyut bir şekilde ele alınırsa doğru bir tarihsel okumadan mahrum kalacaktır.⁶²

İster ekonomik, ister sosyo-kültürel, isterse de siyasal değişimleri analize tabi tutarken mekan kavramını da göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Bu açıdan mekan kavramını gözardı eden veya yeterince ele almayan analizler doğruları yansıtmama bakımından yetersiz kalacaktır.

Newton mekan ile mekanın içinde yer alan cisimlerin karıştırılmaması gerektiğini iddia etmiştir. Mekan, içerisinde yerleşen cisimlerden bağımsız olarak uzayın parçasıdır. Leibniz ise buna karşı çıkararak mekanı içinde yerleşen cisimlerle birlikte ele

⁶² Tarık Demir, "Jeopolitikte Mekân Kavramı", *Avrasya Terim Dergisi*, (2020): 2, <https://doi.org/10.31451/ejatd.645545>.

almış, bir varlık olmadığını ileri sürmüş, içindeki cisimlerle birlikte oluşan bir düzen olarak görmüştür. Düşünürler mekan hakkında ortak bir tanımlama üzerinde uzlaşmamış ve kavram hakkında çeşitli tanımlar yapılmıştır. Bilimin de bugün mekan hakkında yaklaşımı onun bir cisim olmadığı, ilintiler bütünü olduğu şeklindedir.⁶³

Mekanın toplum bilimlerinde var olan değerini göstermek için Lefebvre '*Mekanın üretimi*' kitabında mekanın toplumsal morfoloji olduğunu yazmıştır.⁶⁴ Aynı zamanda aynı kitapta herhangi bir söylemin mekanı dikkate almadığı durumda boşluktan, laf kalabalığından ileri geçemeyeceğini söylemiştir.⁶⁵ Her mekan bir sıra kendine has özelliklere sahiptir. Mekanı kendine has kılan hem coğrafi olarak konumu ve fiziki yapı ve özellikleridir, hem de o mekanda yaşayan toplumun kendine has kültürel özelliklerinin mekanda yansımalarının gerçekleşmesidir. Kültürel özelliklerle birlikte toplumların siyasal ve ekonomik düzeyleri de mekanı etkileyen en önemli unsurlardandır.

Modern düşüncede mekan konusu sadece somut özellikleri üzerinden düşünülmektedir. Somut özellikler ise mekanın geometrik yapısı ve sınırları algılanan maddi boyutundan ibarettir. Newton'un mekan anlayışında olduğu gibi mekan hacimsel, fiziksel, üç boyutu üzerinden ele alınmaktadır. Ancak mekan yaşamın üzerinde gerçekleştiği yer olduğu için yaşamdan felsefi, sosyal, psikolojik, tarihsel, ideolojik izler taşıması kaçınılmazdır. Bu sebepten dolayı da mekanla ilgili iki farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Birincisi mekanın, hacimsel boyutlarını ölçme işlemlerinin yapıla bildiği yapı olduğudur. Diğer yaklaşım ise, çevrenin algılanması, deneyimlenmesi için olanak sağlayan yapı olduğudur.⁶⁶

Mekan kavramı incelenirken üç farklı boyutta ele alınabilir: Birincisi algılanan, ikincisi tasarlanan, üçüncüsü ise yaşanan mekan. Bu üç farklı boyut arasında ilişkiler sabit değildir ve tarihsel süreçte değişime uğramaktadır. Lefebvre bu üç boyutun

⁶³ Gülay Usta, "Mekân ve Yer Kavramlarının Anlamsal Açından İrdelenmesi", *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*. C. 10, S. 1 (2020): 26.

⁶⁴ Henri Lefebvre, *Mekanın Üretimi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Sel Yayınları, 2014), 118.

⁶⁵ A.g.e., 153.

⁶⁶ Usta, "Mekân ve Yer Kavramlarının Anlamsal Açısından İrdelenmesi", 27.

kavramlaştırılarak mekansal pratik, mekan temsilleri, temsil mekanları olarak karşılık bulduğunu ileri sürmüştür.⁶⁷

Mekanın şekli eskiden daha somut nitelikler taşıırken küreselleşme olgusu sonrası bu somutluk yerini soyut niteliklere bırakmıştır. Şehirlerde toplumların kültürel özellikleri daha ön plana çıkarken kapitalist üretim tarzı gelişen bölgelerde genel olarak tek tip yapıtların ortaya çıkmasına, mekanların daha fazla benzer özellikler taşımaya sebep olmuştur.

Mekan konusunu ele alırken anıt ve heykellerin, her türlü konutların, yapıtların içerdiği farklı mesajları incelemek, ele almak gerekiyor. Ancak bu konuda basit bir yaklaşımla mekan üzerindeki yapıtların verdiği mesajı çözümlenmek mümkün değildir. Çünkü her iktidar kendi ideolojisine uygun yapıtlar içermektedir. Bu sebepten dolayı toplumsal mekanların belli bir dil, yahut söylem ürettiğini ileri sürmek mümkündür.

Ancak mekanın her zaman konuşma dili gibi açık bir mesaj vermediği de ortadadır. Mekan içerisinde düzen barındırdığı gibi bazı düzensizlikleri, karmaşıklığı da saklamaktadır. Yani iktidarla ilgili mesajı veya iktidarın bilinçli veya bilinçsiz olarak verdiği mesajı okumak her zaman kolay değildir.

Mekan yapısına, yahut dokusuna göre sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır. İnşa edilirken kullanılan malzemenin dokusuna bağlı olarak mekanlar sert veya yumuşak olabilir. İçeriğinde doğa, yeşillik bulunduran alanlar yumuşak olurken mitinglerin yapıldığı alanlar olan meydanlar, yahut sokaklar sert maddelerden yapıldığı gibi genel niteliği olarak da serttirler. Şehir alanlarında neredeyse tüm yapıtlarda strüktürün korunması, yahut disiplinin var olması kaçınılmaz gerçektir. Bu sebepten kentsel mekanın neredeyse tamamının sert olarak tanımlanması da doğaldır.⁶⁸

Mekanları tasnif ederken açık ve kapalı olma özelliği de dikkat çekmektedir. Kapalı mekanlar açık olanlarla karşılaştırıldığında daha belirgindirler. Bu belirginlik aynı

⁶⁷ A.g.e., 28.

⁶⁸ Belkıs Ece Şahin, “Meydanların kentsel yaşama katkısı üzerine bir inceleme: Bursa örneği” (Uludağ Üniversitesi, 2006), 72,
<http://acikerisim.uludag.edu.tr/jspui/handle/11452/7414>.

zamanda onların daha kolay yönetilebilir olması sonucunu vermektedir. Açık alanlar ise daha belirsiz olmakla birlikte özgürlüğü çağrıştırmaktadırlar.⁶⁹

Mekanı çok daha farklı açılardan tasnif etmek mümkündür. Bu tasniflerden bir diğeri mekanların durağan veya dinamik yapıda olmasıdır. Durağan mekanlar insanın hızını düşürürken veya hareketten ziyade durmaya teşvik ederken dinamik mekanlar ise daha çok harekete teşvik etmektedir. Dinamik mekanlar aynı zamanda durmaktan daha çok hareket için elverişlidir. Statik mekanlara örnek verecek olursak meydanları gösterebiliriz. Meydanlar insanları daha çok etrafı seyretmeye teşvik etmektedir. Dinamik mekan örneği olan cadde ve sokaklar ise yapısı itibari ile insanların durmadan geçip gitmelerine daha uygundur.⁷⁰

2.2. Mekanın Tarihsel Önemi ve Farklı Yaklaşımlar

Mekan kavramı iktidar ilişkileriyle bağlı olduğu için tarihen her zaman önemli olmuştur. Mekan siyaseti etkileyen günlük hayatın ve aynı zamanda kimliğin şekillendiği yerdir. Ancak mekan kavramının ön plana çıkması, daha belirgin hissedilmesi şehirlerle mümkün olmuştur. İnsanlar şehirlerde köylerle mukayesede daha çok mekanla bağlantı kuruyorlar ve mekan bireyin hayatını daha çok etkiliyor. Bu sebepten dolayı mekan kavramını şehirler üzerinden incelemek hem mekanın toplumları nasıl etkilediği sonucunu veriyor, hem de toplumsal yaşamı daha doğru algılamamıza yardım ediyor.

Endüstriyel üretim tarzı hem mekanın, hem de zamanın görsel açıdan hızlı bir şekilde tüketilmesi sonucunu vermiştir. Yani modern ve post-modern zamanda şehirler üretim şekilleri bağlamında hızlı değişim ve dönüşüm geçiriyorlar. Görsellik açısından şehirlerin zaman geçtikçe daha çok 'gösteri' sunduğu söylenebilir. Daha önce vurgulandığı gibi mekan otorite, iktidar ilişkileriyle çok sık bağlara sahiptir ve mekan kimliğin oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Bu anlamda yerel kimliklerden konuşurken inşa eden unsurlar arasında mekan mutlaka vurgulanmalıdır. Ancak 20. asırdan itibaren küreselleşme dalgasının yükselmesi mekanın etkisinin azalmasına sebep olmuştur. Batı kültürüne mahsus öğeler yerel kültürleri ezip geçerek mekanın etkisini ola bildiğince azaltmıştır. Mekanın getirdiği farklılık ve farkındalığa karşılık

⁶⁹ Hasan Taşçı, "Bir hayat tarzı olarak şehir, mekân, meydan: Şehir, bir terbiyenin ve zevkin etrafında teşekkül eden müşterek bir hayattır", 2014, 73.

⁷⁰ A.g.m. , 75.

küreselleşmeyle ortadan kalkma yolunda ilerlemektedir. İster zaman, ister mekan, ister tüketim, isterse de diğer alışkanlıklar, hayat tarzlarında var olan farklar yok olmakta, birey kendi varlığının farkındalığını, özbilincini kaybetmektedir. Bu da beraberinde anlamsal açıdan bireyi boşluğa sürüklemektedir. Mekanı, mekanın vermiş olduğu farkındalığı kaybeden insan yalnızlaşmakta, küçülmekte, kendini de kaybetmektedir.⁷¹

Mekanın vermiş olduğu farklılık unsurunun kaybolmasına sebep olan endüstriyel üretim tarzı ve tüketim kültürü teknolojik gelişmelerle beraber ortaya çıkmıştır. Teknolojik olarak gelişme otoritenin birey üzerindeki gücünü, etkisini, kontrol yeteneğini büyük ölçüde güçlendirmiştir. Urry 1999 senesinde yazdığı eserinde üç mekanlaşma şeklinden bahsetmiştir. Birinci mekanlaşma olgusu ampirik olayların zaman-mekan içerisinde dağılmasıdır. Bir diğer olgu üretim ilişkileri, iktidar ilişkileri gibi toplumsal kendiliklerin zaman ve toplum yapılanması çevresinde kurulmasıdır. Buna modern devletlerde teknoloji vasıtasıyla mekansal yakınlığa ihtiyaç duymadan vatandaşlar üzerinde kontrol ve gözetimin artmasını örnek göstermek olur. Aynı zamanda bu olguya kapitalist ilişkilerin de değişim geçirmesi ile alakadar olarak işyeri, ofis ve s. gibi mekanlarda gerçekleşen değişimi ait edebiliriz. Üçüncü olgu toplumsal kendiliklerin hem mekansal, hem zamansal anlamda bağlantılı olduğudur. Aynı zamanda sivil toplum ile kapitalist üretim birbirlerinden uzaklaşmaktadırlar. Bu da en çok büyük kentler için geçerlidir.⁷²

Daha önce mekanın, toplumsalla ilgili konuların neredeyse tamamında etkili olduğu vurgulanmıştı. Aynı zamanda toplumsal olan da mekansal olanı etkilemektedir. Yani toplum ve mekan arasında karşılıklı değiş-tüm ve dönüştürme işlemleri durmadan devam etmektedir. Burada bir birini tetikleyen bir süreç ortaya çıkmaktadır. İster kimlik anlayışının oluşması ve uygulanması, ister otoritenin egemenliğinin sınırlandırılması, isterse de siyasal, sosyal ve diğer açılardan toplum ve birey

⁷¹ John Urry, *Mekanları Tüketmek*, çev. Rahmi Ögdül (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 37–38.

⁷² John Urry, *Mekanları Tüketmek*, 99.

arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi olsun, mekan her zaman etkinliğini korumaktadır.⁷³

Siyasal ve sosyal süreçler bir mekan üzerinde gerçekleşirken aynı zamanda mekanı da etkilemektedir. Bu da beraberinde farklı mekansal durum ortaya çıkarmaktadır. Mekan olgusunu belli bir kalıba salan hem o mekanda var olan insanlar, hem de iktidarlardır. Yani bir mekanın üzerindeki insanlar ve iktidarlar mekanın nesnel özelliklerini yansıtmaktadır. Eylem Özdemir'e göre mekan aynı zamanda ideolojik ve kültürel içeriğiyle bireylerin kimliklerini değiştirerek stratejik hale gelmektedir.⁷⁴

Daha önce söylendiği gibi teknolojik alanda hızlı ilerleme hem toplumun bakış açısını, hem de ideolojisini etkilemekte veya radikal bir biçimde değiştirmektedir. Bu değişim ve dönüşüm ise sadece toplumla sınırlanmayarak mekanı da dönüştürmektedir. Böyle bir değişim sanayi toplumuna geçerken daha çok kendini göstermiştir. Daha önce de zamanla bu tip değişimler zamanla ortaya çıksa da sanayi devrimi sonrası radikal bir dönüşüm oluşmuştur. Değişime uğrayan mekanlar ise insanların belleğinde var olan bilgilerin tecessüm etmiş hali veya gerçekleştiği alanlardır. İnsanların yeni mekana uyum sağlaması tekrar değişim göstermelerine bağlıdır. Michael Foucault çağdaş bireylerin kimliğini ortaya koymak için mekan analizleri yapmaya ihtiyaç duymuş, toplum hayatında önemli rol oynamış kurumların tarihini mekanlar üzerinden incelemiştir.

2.3. Mekan ve İktidar İlişkisi

Mekanlar tarihsel olarak her zaman iktidarlara ilişki içerisinde olduğundan iktidar olan veya iktidar olmayı hedefleyen farklı gruplar mekan üzerinden de farklı mesajlar vermişler. Özellikle başkentlerde iktidarların mekansal mesajları daha çok ön plana çıkmıştır. İktidar olmayı hedefleyen gruplar mekan denetimine azami önem vermiş, ideolojik stratejilerini her zaman mekan üzerinden geliştirmişler. Çeşitli çıkarlar için çarpışan gruplar hem sosyal, hem mekansal anlamda değişimin maddi tarafını

⁷³ Aynur Can, "Değişim ve Kimlik Bağlamında İstanbul'dan Özgün Bir Mekânsal Kesit: Rumelihisarı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*. C. 3, S. 26 (2013): 80.

⁷⁴ Eylem Özdemir, "Kentın Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar: Toplumsal Süreç ve/veya Mekânın Çözümlemesi", *İDEALKENT*, C. 1, S. 1 (2010): 71–73.

oluşturmuşlar. Mekan bu gibi durumlarda pratik değerinden çok sembolik öneme sahip olmuştur.⁷⁵

Mekan üzerinde var olan yapıların sanatsal yanından ilave taşıdığı ideolojik mesajlar da vardır. Mekanlar sadece iktidarın değil, diğer güçlerin de mesajlarını taşımaktadır. Toplum içerisinde ortaya çıkan herhangi grup kendi gücünü göstermek için mimari yapılar üzerinden mücadele bayrağı kaldırmış olur. Bu anlamda mimari yapılar güç, ideoloji bağlamında paradoksal özelliğe sahiptir.⁷⁶

Mekanlar güç gösteri alanı olmakla birlikte aynı zamanda hem de meşruiyet alanlarıdır. İktidara sahip olanlar mekanları kullanarak kendi sembollerini, yahut oluşturmak istedikleri kültürel kodları mekanlar vasıtasıyla topluma empoze ederler. Bu bakımdan mekanlar farklı güçler için sadece mücadele ve savaş alanı değil, aynı zamanda stratejik araçtır. Topluma kendi ideolojisini empoze eden iktidar toplumu yönetme konusunda da başarılı olmaktadır.⁷⁷

Tarihte ilk kentlerin kurulması M.Ö. 6000-4000 yılları arasında gerçekleşmiştir. Silah zoruyla başkalarının topraklarını ele geçirenler hem diğerleri üzerinde otoritelerini sürdürmek, hem de dışarıdan gelecek saldırılara karşı korunma amacıyla yerleştikleri bölgelerin stratejik olmasına, bölgeye hakim bir noktada olmasına dikkat etmişler. Burada stratejik bir amaçla birlikte kendilerini ilahi güç bağlamında gösterme isteği de yatmaktadır. Böyle bir konumdayken gücü elinde bulunduranlar ilahi gücün de kendi yanlarında olduğunu göstererek egemenliklerine hak kazandırma, meşru olduklarını kabul ettirmeye çabası içine girmişlerdir.⁷⁸

⁷⁵ H. Tarık Şengül, "Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar", 1. bs. , *Arayışlar, Tartışmalar, Deneyimler Dizisi 6* (Sultanahmet, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 2001): 9.

⁷⁶ Paul Jones, "*The Sociology of Architecture: Constructing Identities*", (2011): 11–26, <https://doi.org/10.5949/UPO9781846315930>.

⁷⁷ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, çev. Donald Nicholson (Oxford, OX, UK ; Cambridge, Mass. , USA: Blackwell, 1991), 358.

⁷⁸ Deniz Zengin Çelik, "Kent Mekânının Politik Bir Meta Olarak Keşfi. Gösteriler ve Karşı-Gösteriler", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (Nisan 2019): 79, <https://doi.org/10.16878/gsuilet.542335>.

Tarihi örneklere bakıldığında tüm dönemlerde iktidarların kentleri kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdiği görülebilir. Kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkması ise kentleri metalaştırmış, yeni bir meta olarak yeniden üretme yoluna gitmiştir. Bu da beraberinde hem üretim tarzının, hem de iktidarların mekan üzerindeki tahakkümünü artırmıştır. İktidar ve mekan ilişkisi sadece kentlerle kısıtlı kalmamış, kırsal bölgelerde de kendini göstermiştir. Ancak kentler iktidarların başlıca gösteri mekanları olarak kalmaktadır. İngiltere örneğinde ülkeyi Roma'nın etkisinden kurtaran Kral Henry şerefine gösteriler düzenlenirken Almanya örneğinde Naziler Nürnberg kentinde parti kongreleri düzenlemiş, bu şekilde kitleleri etkileri altına almışlardır. Sadece gösterilerle yetinmeyen iktidarlar bu gösterilerin düzenlendiği alanların, yapıların inşasıyla da mekan üzerinden kendi güçlerini yansıtmaya çabası göstermişlerdir. Türkiye örneğinde Yenikapı miting alanı iktidarın kendi söylemlerini mekan üzerinden yeniden ürettiği alan olarak görülebilir. Mekan üzerinden, özellikle kentlerde iktidarların kendini göstermesi bir imaj çalışmasıdır ve mekan üzerindeki değişimleri medya vasıtasıyla da destekleyerek bir dönüşümü gerçekleştirmeye çalışırlar.⁷⁹

Otoritenin mekana yansıması konusunda günlük hayatımızda da bir sıra örnekler mevcuttur. Özellikle devlet makamlarında dikdörtgen masaların kısa kenarları oraya oturacak kişilerin özel statülerini göstermektedir. Yuvarlak masalar ise masa etrafında oturanların eşit hukuklu olduğunu gösteriyor. Yine otorite sahipleriyle diğer kişiler arasında belli bir mesafenin bırakılması otoritenin mekana yansımasına örnek olarak gösterilebilir. Günlük hayatın pratiğinde mekana yansıyan egemenlik devletler arası ilişkilerde veya iktidarların kendi tebaalarına karşı güç gösterisinde her zaman kendini göstermektedir. Devletler düzeyinde daha çok teokratik, yahut faşist yönetimler böyle bir yola el atmaktadır. İdeolojisinin gücünü göstermek isteyen devletler inşa ettikleri yapıların estetik güzelliğinden daha çok büyüklüğü, etkileyici olması üzerinde durmuşlardır. Çünkü bu tip yapılar propaganda amaçlı konuşmalardan daha etkili olmaktadır. Hem daha etkili, hem uzun yıllar sessiz bir şekilde 'konuşan' yapılar toplumun hafızasını iktidarın isteği doğrultusunda yönlendirmede oldukça başarılıdır.

Mimari yapılar iktidarın mesajını taşımakla birlikte toplumda otorite tarafından izlendiği, kontrol altında olduğu izlenimi de vere bilmektedir. Bu konuda en çarpıcı eserlerden birisi Jeremy Bentham tarafından yazılmış *Panoptikon*'dur. Eserde

⁷⁹ A.g.m. , 79–85.

mahpuslarla çevrili alanda yerleşen gözetleme kulesi gözetleyicinin görünmeyeceği şekilde inşa edilmiştir. Gözetleyicinin görünmemesine karşı mahpuslar her daim izlendikleri düşüncesindedirler. Bu düşünce onların davranış ve tutumlarını etkilemektedir. İktidarlar da böyle bir önkabul elde etmeye çalışarak toplumu yönlendirmeye çalışıyor.

Foucault '*Büyük Kapatılma*' isimli kitapta Jeremy Bentham'ın '*Panopticon*' isimli eserine atıfta bulunarak bugün aynı şekilde bir yapı inşa edilerek toplum gözetim altına alınmadıysa da iktidarların toplum üzerindeki gözetim ve denetim araçlarının güçlendiğine işaret etmiştir. İktidarlar güç ve egemenlik arayışı içerisinde ve amaçlarına ulaşmak için mekan etkileri altına almaya çalışmaktadırlar. Yani, mekan üzerinde otoritesini kura bilen iktidar o mekanda var olan her şeyin, insanların üzerinde de egemenlik oluşturma bilmektedir.⁸⁰

Daha önce vurgulandığı gibi iktidarlar kendi ideoloji ve söylemlerini oluşturarak aynı zamanda var olan kültürü de değişime maruz bırakmaktadırlar. '*İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*' isimli kitabında Selim Deringil bir sıra örneklerle iktidarların kendi nesnel simgelerini topluma sunmasını açıklamaktadır. İster resmigeçit törenleri olsun, ister Osmanlı Padişahlarının resimlerinin kamuya ait alanlarda sunulması olsun, hep aynı amaca hizmet etmektedir.⁸¹ Bugün de aynı amaçla iktidarda olan kişilerin portre ve resimlerinin devlet idareleri ve özel alanlarda sergilenmesi iktidarı güçlendirmekte, toplum tarafından kabul görmesini kolaylaştırmaktadır.

Mekan, iktidarın yapılar üzerinden gücünü gösterdiği yer olduğu gibi tören, merasimlerle de kendini gösterme alanıdır. Mekan aynı zamanda iktidarın toplumu gözetim altında tuttuğu yerdir. İktidar ihtiyaç duyduğunda ve gerektiğinde kendi yapılarını kullanarak bireyleri kapatma ile amacına ulaşmaktadır. Buradan iktidar ve mekanın bir birinden ayrılması mümkün olmayan kavramlar olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Başka şekilde ifade edersek iktidarlar kendi söylem veya ideolojilerini oluşturmak zorundadırlar. Söylem ve ideolojiler ise kendi varlıklarını göstermek için mekana ihtiyaç duyarlar. İdeolojinin mekana olan ihtiyacı gibi mekanın da söylem

⁸⁰ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden - Ferda Keskin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 19.

⁸¹ Selim Deringil, "*İktidarın sembollerin ve ideoloji: II. Abdülhamid dönemi (1876-1909)*", 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 32-33.

veya ideolojiye ihtiyacı vardır. İdeolojisi ortadan kalkmış, yahut zayıflamış mekanlar yeni bir ideolojini ortaya çıkarır veya kendi öznelere oluşturur.

Mekan sadece maddi boyutuyla değerlendirildiğinde bir sıra toplumsal olguların gözden kaçırılması kaçınılmaz olacaktır. Doğru bir değerlendirme ise üstyapı tarafından inşa edilen yapıtların maddi ve sembolik mesajlarını okumakla mümkün olabilir. Yani bu yapıtlar maddi boyutla birlikte metafizik içerik de taşımaktadır ve mekan toplumla iktidarın karşılıklı etkileşiminde şekillenerek hem bir alan, hem de araçtır.⁸²

Mekan aynı zamanda ontolojik varlık alanıdır ve toplumdan soyutlanmış şekilde üzerinde düşünülemez. İktidar ilişkilerinin var olması için mekana ihtiyaç duyduğu gibi mekan da topluma ihtiyaç duyar ve onun doğal uzantısı olarak görülebilir. Mekanın sunduğu mesajı doğru bir şekilde okumak mümkün olursa tarihsel olarak iktidarların değişimini okuduğumuz gibi mekanlar üzerinden görsel olarak da okuya biliriz.⁸³

Lefebvre 1991 senesinde yazdığı eserde mekanın yaratıcı gücünün olmadığını vurgulamıştır. Yani mekansal pratikler insanların yaşamını etkilemekte, ama yeni bir yaşam tarzı oluşturmamaktadır. Mekan kendinde bir iktidar, güç, otorite barındırmaz, ama toplumun olduğu yerde bir sıra toplumsal çelişkilerin ortaya çıkmasına sebep olur.⁸⁴

Toplum ve iktidarın karşılıklı ilişkilerini mekan üzerinden okumak için mekanın özelliklerini bilmek gerekiyor. George Simmel bu konuda beş özelliğe vurgu yapmıştır. Birincisi her mekan kendine özeldir ve kendi özelliklerini içermektedir. Bu sebepten farklı kimlikleri barındırmaktadır. İkincisi mekan birleşik şekilde değil ve sınırları mevcuttur. Üçüncü olarak her mekan toplumsalla ilgili kendine has bazı izinlere sahiptir, yahut yapılmasına sadece o mekanda izin verilmiş sosyal olgular mevcuttur. Dördüncüsü, mekan toplumun hareket alanı olup yakın ve uzak kavramlarının ortaya çıktığı yerdir. Sonuncusu, insanların mekan içerisinde hareketine

⁸² Hakkı Yırtıcı, “Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi”, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Kent - Monografi*, 96-3 (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005): 2.

⁸³ A.g.e., 14.

⁸⁴ Lefebvre, *The Production of Space*, 358.

bağlı olarak başka mekanlarla etkileşime geçmek söz konusudur ve bu da beraberinde bir sıra sosyolojik olguları getirmektedir.⁸⁵

İktidar günlük pratikler de dahil, hayatımızın her alanına nüfuz etmektedir. Hayatımızla ilgili her kavram aynı zamanda mekanla da bağlantılıdır. Bedenin olduğu yerin kendi yeri olduğunu söyleyen Ricoeur, insanın biyolojik mekanın içinde olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶

2.4. İdeoloji ve Mimarlık İlişkisi

Mimarlık insanların yaşama, barınma ve kendini tehlikelere karşı savunmak için insanların farklı materyalleri kullanarak yaşam alanları inşa etmesidir. Toplumlar kültürel ilerleme kaydettikçe, toplumlar göç, savaş, ticaret ve diğer sebeplerden dolayı başka toplumlarla karşılaştıkça, mimarının yapısı ve amacı da değişime uğramıştır. Eski devletlerden bize kalan sarayların, mabetlerin, tiyatroların kalıntıları mimarının hangi düzeyde geliştiğini ve eski toplumların hayatında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

İktidar hayatın bütün alanlarına nüfuz ettiği gibi mimariyi de her zaman ciddi ölçüde etkilemiştir. Tarih boyu mimari, iktidarlar için güç gösterisi yapma alanlarından biri olmuştur. Eski büyük devletler ve imparatorluklardan bize ulaşan kalıntılar bunu bariz şekilde göstermektedir. İster iktidar yapıları, isterse de dini yapılar hem estetik açıdan, hem de hacim açısından dikkat çekici olmuştur. Ancak Aydınlanma Dönemi sonrası ideolojilerin ortaya çıkmasıyla mimari de farklı bir boyut kazanmıştır. İdeolojilere hizmet eden mimari yapıların verdiği mesajlar da daha açık olmuştur. Ancak ideoloji ve mimarlık arasındaki tarihi ilişki aynı düzeyde kalmamış, ideoloji kavramının değişime maruz kalması gibi mimarlıkla ilişkisi de değişmiştir. İdeoloji ve mimarlık arasındaki ilişkileri anlamak için bakılması gereken en uygun tarihi kesit yirminci asırdır. Bugün itibarıyla bazı kesimler ideolojilerin artık bir fonksiyonelliğinin

⁸⁵ İ. Emre Işık and Yıldırım Şentürk, “Özneler, Durumlar ve Mekânlar: Toplum ve Mekân: Mekânları Kurgulamak”, 1. bs. , *Bağlam Yayınları İnceleme Araştırma*, 313,217 (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009), 14-15.

⁸⁶ Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan, (2012), 170.

kalmadığını ileri sürerken, diğer bir kesim ise ideolojilerin arasındaki savaşın devam ettiğini iddia etmektedir.

20. asırda tarihte ilk defa sosyalist düşünceler devlet olarak uygulanma fırsatı elde etmiştir. Aynı zamanda Avrupa'da Nasist Almanya'nın kurulması ve dünya savaşlarının çıkması ideolojiler arasındaki savaşların sonucudur. Bu şekilde ideolojik kutuplaşma devletleri kendi vatandaşlarını ideolojik olarak kuşatmaya mecbur bırakmıştır. Daha önce söylendiği gibi iktidarlar toplumları kent ve kentin ideolojileri doğrultusunda inşa edilmiş yapılarıyla çevrelediği gibi toplum içerisinde iktidarlara karşı baş kaldırılar da mekan üzerinden yankısını bulmuştur. Muhalefet edenlerin şehir meydanlarında toplanarak itirazlarını dile getirmesi, iktidarın inşa ettiği heykellerin ve yapıtların tahrip edilmesi ve devrilmesi konuyla ilgili başta gelen örneklerdendir. Toplumsal düzenin hem bireyleri, hem de günlük pratikleri ne kadar etkilediğini göstermek için yazılmış en iyi eserlerden biri Ursula K. Le Guin'in '*Mülksüzler*' isimli kitabıdır. Romanda iki farklı gezegende ideolojilerin toplum ve birey üzerinde ne kadar etki bıraktığı konusu işlenmektedir.

İki farklı gezegende yaşayan iki insan karşılaştınca farklı toplumsal kuralların varlığı her ikisinin şaşırmasına ve bazı durumlarda birbirlerini anlamakta zorlanmalarına sebep olur. Gezegenlerden birisinde mekanlar ortak kullanılırken bir diğerinde her kesin kendisine mahsus alanı vardır. Mülkiyetin yasak olmasından dolayı kamusal ve özel alan diye kavramlar gezegenlerden birisinde yoktur. Hatta bu sebepten dolayı orada sadece diğer gezegene gitmek için kullanılan havalimanı var. Ancak kamusal alanın olmadığı böyle bir gezegende bile bazı özelliklere sahip bir başkent mevcuttur. Aynı zamanda beklenilenin aksine başkentte mevcut sistemi kuran kişinin heykeli inşa edilmiştir. Eserden günümüzle ilgili bir sıra çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Sahip olduğumuz ideolojilerin toplum olarak bizi ne kadar farklı kıldığını ve mekansal olarak ideolojilerin ne kadar çok yansıdığını ve hayatlarımızı etkilediğini eserde göre biliriz. Bir diğer çıkarım ise kutuplaşmanın, toplumsal olarak bariz zıtlıkların olmadığı toplumlarda bile ideoloji vardır ve yine mekansal olarak kendisini heykel gibi yansımalarla göstermektedir.⁸⁷

⁸⁷ Ursula K. Le Guin, *The Dispossessed: An Ambiguous Utopia*, 1st ed. (New York: Harper & Row, 1974).

Daha önce söylendiği gibi mekan, iktidar ilişkilerinin kendini bariz şekilde gösterdiği, kesilme yaşamadan sözsüz bir şekilde onu inşa edenin ideolojisini topluma empoze eden bir alandır. Mekan hem sanatla, hem de sosyal konularla sıkı bir şekilde bağlantılıdır ve kendisi dönüştürülmeye müsait olduğu gibi toplumu da dönüştürme yeteneğine sahiptir. Toplumun etrafında şekillenen çevre üst kesimlerin isteği doğrultusunda değişmektedir. Bu durumda mimarlar iktidarların istekleri doğrultusunda yapıtlar inşa ederken aynı zamanda ideolojilerine hizmet ediyorlar. Ancak burada mimarların üst kesimin hizmetinde çalışmaktan imtina edip, bireysel ve bağımsız çalıştığı durumlarda bile sistemin içinde olduğu için mevcut çerçeveden dışarıya çıkmakta başarılı olmadığını vurgulamak gerekiyor.

İdeolojilerin mimari yapılara yansıtılma ihtiyacı güç ilişkileriyle de bağlantılıdır. Her ideoloji kendi otoritesini, gücünü görünür kılmak için böyle bir yola ihtiyaç duyar. Örnek olarak, Helenistik dönem ele alınırsa Büyük İskenderin MÖ 336 senesinde Makedonya kralı olduktan sonra mekansal değişime büyük önem vermesini gösterebiliriz. Kendi dönemindeki bilinen toprakların yarısını feth edebilmişti. Suriye, Mısır, Pers, Hindistan gibi büyük toprakları feth ettikçe kendi adıyla isimlendirdiği yeni şehirler kuruyordu. Kendisi yeni bir mekan inşa etmekten ilave aynı zamanda yeni bir millet de yaratmaya çalışıyordu. Yanında savaşan askerlerle Hintli ve pers kızları bu amaç için evlendiriyordu. Bu şekilde yunan kültürünü de geniş bir coğrafyaya yaymayı başarmıştır.⁸⁸ Helenistik dönemin başlaması ve bu kadar etkili olmasında mekansal değişimin önemli rolü olmuştur.

Aynı zamanda iktidarların ideolojilerine bağlı olarak mimari tarzların da farklı olduğu ve değişime uğradığını vurgulamak gerekiyor. Örneğin teokratik iktidarlar kendi ideolojileri doğrultusunda mabetler ve dini yapılara önem vererek kent yapıları içerisinde onların daha ihtişamlı ve çarpıcı olmalarını isterken 20. asrın başlangıcında ideolojik savaşların kızıştığı ülkelerde Savaş ve Dış İşleri Bakanlıkları heybetli ve korkutucu bir biçimde inşa edilmişti. Yukarıda verilen örnekte de yunan şehir devletlerinin daha önce özgürlükçü yapısının İskender'in fethleriyle değiştiğinin ve beraberinde mekansal radikal değişimlerin ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Roma Devleti örneğinde aynı değişim gerçekleşmiştir. İlk Roma İmparatoru Augustus

⁸⁸ Cuma Ali Yılmaz, "Büyük İskender Hindistan'da", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.12, S.53 (Ocak 2016): 501–517, <https://doi.org/10.9761/JASSS6903>.

döneminde Roma şehirlerinin de çehresi radikal şekilde değişime uğramış, cesaret, askerlik gibi konuların ön plana çıkarılması için yapılar da bu amaca uygun şekilde düzenlenmiştir.⁸⁹

İdeolojinin mekansal değişimi gerçekleştiren olgu olduğu konusunda Kojeve'nin önemli bulguları mevcuttur. Sabit, değişmez bir ortamda iktidarın mümkünsüzlüğü, iktidar için mekansal bir değişimin gerçekleşmesi gerektiğini eserlerinde vurgulamıştır. Aynı zamanda değişimi yapanın iktidar olmayı başardığı, bunun demokratik ülkelerde bile değişmediği Kojeve'nin çıkardığı sonuçlardandır. Demokratik ülkelerde iktidar, otorite halka aitmiş gibi görünse de iktidarda olan herhangi bir parti mekanı düzenleme hakkını kullanıyor ve bunu kendi ideolojisi doğrultusunda yapıyor. Yani her iktidar kendisi bir anlamda kentleri inşa etmekte ve kendi mekanlarını oluşturmaktadır.⁹⁰

Tanyeli, iktidarla mekan üretimi arasındaki bağlantının bizim düşündüğümüzden daha güçlü olduğunu yazmıştır. Tanyeli'ye göre mekan, iktidar ve iktidar olmak isteyen diğer özneler arasındaki mücadelenin gerçekleştiği alandır. Mekan üretiminde iştirak eden öznelerin aynı zamanda kendileri için politik alan açmaya çalıştıklarını iddia etmek mümkündür. Hatta Tanyeli daha da ileri giderek sadece iktidar ve iktidar olmak isteyenlerin değil, toplum içerisinde var olan her öznenin mekanın üretilmesinde payı olduğunu söylemiştir. Ancak özneler ideoloji bağlamında değil, daha çok kendi çıkarlarından dolayı bu değişimi gerçekleştirmektedir. Ancak çıkar ve ideoloji kavramları zıt kutuplarda olan kavramlar değildir. Bazen ideolojileri doğuran çıkarlardır, bazen de çıkarları var eden ideolojilerdir. Her biri bir diğerini besleyerek var olmasını sağlamaktadır. Eğer iktidar ve iktidarın oluşturduğu veya değiştirdiği mekandan konuşuyorsak burada o mekanı kullananların da önemli rolünden bahsetmeliyiz.⁹¹

⁸⁹ Veli Rauf Velibeyoğlu ve Alev Erarslan Göçer, “Egemen İdeoloji ve Mimarlık: Helenistik ve Roma Dönemi Mimarisi Üzerinde “Egemen İdeoloji”nin Rolü”, *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, C. 13, S. 50 (2018): 100–101.

⁹⁰ Alexandre Kojève, *Otorite kavramı / La notion de l'autorité*, çev. Murat Erşen (İstanbul: Bağlam, 2007).

⁹¹ Uğur Tanyeli, *Mimarlığın Aktörleri: Türkiye 1900-2000*, 1. bs. (İstanbul: Garanti Galeri, 2007).

2.5. Siyasetin Mimariye Yansıyan İzleri

20. asır aşırılıklar çağı olarak nitelendirilmiştir.⁹² Bu zaman aralığında ideolojiler arasındaki kutuplaşmalar en üst seviyeye çıkmış, fiziksel çevrede de ideolojilerin yansıması en belirgin şekilde görülmüştür. İdeolojik yönetimler farklı konularda almış oldukları kararları mimariyi kullanarak topluma estetik bir şekilde sunuyorlardı. Burada amaç atılan adımların toplum tarafından kabul görmesi ve desteklenmesiydi. Harvey bu ilişkiyi modernizm ve egemen ideoloji arasında var olan bağlantıyla ilişkilendirmiştir. Harvey'e göre modernizm toplumun duygularını dış dünyada gerçekleştirme, cisimleştirme akımıydı. İnsanın içinde var olan etkin bir güce boyun eğme, tapınma, kutsama hissi burada devreye girerek ihtişamlı mimari yapılar üreten iktidarın karşısında boyun eğiyordu.⁹³

İdeolojilerin mimaride kendilerini göstermeleri hem toplumun onları unutmasına engel olmak, hem ulusa devamlı seslenmek, hem de kendi gücünü topluma göstererek yaygınlaşmasının önünü açmaya çalışmaktadır. Bu açıdan tüm ideolojiler arasında benzerlikler bulunmaktadır. Stalinizm ve Faşizmin her ikisi rasyonalitenin fikir ve araçlarından faydalanmıştır.⁹⁴

Siyasetle mimari arasındaki bağlantının bugün eskisi kadar güçlü olmadığını söyleye biliriz. 20. asırda ideolojiler arasındaki savaş sürerken mimari yapılar iktidarlardan topluma bir çok mesajın yansıtılmasında birer araçtı. Mimari yapılar bu sebepten dolayı da media vasıtası olarak kullanılıyordu. Ancak bugün bu aracın bir sıra sebeplerin etkisiyle istenilen ölçüde etkili olduğunu iddia edemeyiz. Günümüzde yine mimari yapılar aynı amaçlar için kullanılsa da iktidarlar 20. asırda olduğu kadar bu konuda kaygılı değiller. Bu da beraberinde ideolojilerle ilgili fikir yürütmenin zorluklarını ortaya çıkardı. Mekanda izleri belirgin olmayan, mekana yansıması günden güne karmaşıklaşan ideolojilerin izlerini sürmek bazen mümkünsüz hale gelmektedir. Böyle bir değişim de artık ideolojilerin tamamen güçten düştüğü,

⁹² E. J Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı 1914-1991*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Everest Yayınları, 2012).

⁹³ David Harvey and Sungur Savran, *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri / The Condition of Postmodernism*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), 51.

⁹⁴ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005).

hayatlarımızdan çıkma arefesinde olduğu gibi iddiaların doğmasına neden olmaktadır. Siyasi ortamın toplumun fertleri üzerindeki etkisini Özbek 2004 senesinde yazmış olduğu eserde vurgulamıştı. Sivil toplum söyleminin politik ve iktisadi krizleri aşmak için neoliberal siyasete geçiş bağlamında canlandığı ve güçlenmekte olduğunu görmekteyiz. Bu söylem aynı zamanda sosyal devletlerin zayıflama sürecini doğurmuş, kapitalist politikalar doğrultusunda piyasanın ve bireylerin güçlenmesine sebep olmuştur. Bu sebeplerden dolayı devletler eskiden yükledikleri eğitim, sağlık, yaşlıların bakımı gibi konularda sorumluluk almamaya başladı. Ancak devletlerin ideolojisinin bu yönde olması toplum tarafından toplu itiraz yerine genel olarak kabul görme ile karşılandı.⁹⁵

2.6. Simgeler, Anıtlar ve Heykeller

Sanatın tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir ve insanlar, toplum var oldukça sanat da var olmaya devam edecektir. Sanat toplumun varlığıyla önem kazanmaktadır ve topluma ait özellikleri yansıtmakla anlam ifade etmektedir. Sanatın zaman geçtikçe farklı disiplinlerarası etkisi onun daha da yaygınlaşmasına ve kitle tarafından kabul görmesine sebep olmuştur. Sanat toplumun etkileşim biçimidir. Bu etkileşim topluma ait özellikleri eserlerinde gösteren sanatçıyla topluluk arasında gerçekleşmektedir. Sanatın kitleler tarafından kolayca benimsenmesi, hakim ideolojiyi aktarmak için etkili olması devletin, iktidarın elinde bir araç olması sonucunu getirmiştir. Benzer durumlar eski topluluklarda gerçekleşmişse de çağdaş devletler için sanat en etkin propaganda vasıtası olmuştur.⁹⁶

Toplumlar tarihleri boyunca kendilerine özgü kültür oluştururlar. Zamanla bu kültür de toplulukdaki bireylerin yaşam biçimlerine etki gösterir. Toplumun ürettiği her şey bu kültüre bağlıdır ve toplumlar kendi kültürleri çerçevesinde dünya görüşüne sahiptirler. Sanat da toplumun ürettiği sonuçlardandır ve sanatın içerdiği tüm motifler kültüre bağlıdır. Sanat aynı zaman da toplumun ideolojik tutumuna mahsus izleri barındırmaktadır. Tüm toplumlarda belli ölçüde ideolojik tutumdan bahsetmek

⁹⁵ Meral Özbek, *Kamusal Alan*, 1. bs. (Beyoğlu, İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 24–25.

⁹⁶ M. Satir, "İdeoloji ve Sanat İlişkisi Bağlamında Sovyet Anıtsal Propagandası", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.3 (Temmuz 2018): 566.

mümkündür. Bu sebeple de sanattan başka hedefi olmayan sanatçıların eserlerinde bile ideolojinin izleri görülebilir.⁹⁷

Propaganda aracı olarak sanatın farklı çeşitleri her zaman kullanılmıştır. Sanatın ister edebiyat, ister müzik, ister sinema, isterse de heykel, anıt gibi ürünleri iktidarların kitleyi dönüştürme araçları olmuştur. Ancak sanat ürünlerinden görsel olanlar diğer çeşit sanat ürünleriyle mukayesede daha etkili olduğu için daha fazla kullanılmaktadır. Dünya Savaşları ve Soğuk Savaş döneminde görsel sanat çeşitleri vasıtasıyla propaganda yürütmek yaygın görülen bir durum olmuştur. İktidar değişikliği olduğu zaman da yeni iktidarların gördükleri ilk işlerden birisi eski iktidara mahsus veya eski iktidarı çağrıştıran her türlü görseli, anıtı, heykeli ortadan kaldırmak olmuştur. Lenin'in Çarlık dönemine mahsus her türlü anıtı ortadan kaldırmaya yönelik propaganda planı bunun örneklerinden birisidir.⁹⁸

Mimaride ideolojilerin yansımından bahsederken bu konuda anıt ve heykellerin daha etkili olduğunu vurgulamak gerekiyor. Anıt ve heykeller iktidarın mesajını daha net şekilde ifade ediyor ve inşa edilme amaçları da budur. İdeolojiler topluma belli bir duyguyu yaşatmak, hafızalarda kendini yeni tutmak ve aynı zamanda kendini ebedi kılmak için bu tür yapılara ihtiyaç duymaktadır.

Sanatın ürünleri olan simgeler, anıtlar, heykeller kitleye hitab etmeleri sebebiyle iktidarlar tarafından araç olarak her zaman kullanılmışlar. Yani ister ilkel devletler olsun, ister günümüzün devletleri olsun aynı şekilde sanatın yansımalarını kullanma amacını taşımaktadırlar. Heykel yapımını insanın anlam oluşturma çabası olarak görmek mümkündür. Heykeller her devrin ve toplumun özelliklerine bağlı olarak farklı anlamlar içermiştir. Örnek olarak eski toplumlarda dinsel olarak heykeller insanların tapındığı tanrıların, toplumsal olarak bolluğun, politik olarak toplumu kurtaran, ölmez kahramanların simgesi olmuştur.⁹⁹

Heykellerin ilk çıkış nedenleri dini yaklaşımlar olmuştur. Dini literatürde soyut olanı heykeller vasıtasıyla insanlar somutlaştırmaya çalışmışlardır. Daha sonraki dönemlerde ise dinin zayıflaması, devletlerin laikliği benimsemesiyle heykellerin dini

⁹⁷ Satir, "İdeoloji ve Sanat İlişkisi Bağlamında Sovyet Anıtsal Propagandası", 570–71.

⁹⁸ A.g.m. , 572.

⁹⁹ Yrd. Doç. Suat Karaaslan, "Heykel ve Mekân", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 14, S. 1 (Haziran 2005): 289.

nedenlerle yapılması kesintiye uğramıştır. Heykeller toplumun kültürünü devamlı yansıtan nesnelere olmakla birlikte tarihin bazı dönemlerinde bu özelliklerinden dolayı korkulan, iktidarlar tarafından yasaklanan nesneye de dönüşmüştür. Heykellerin yapılma sebebi olan dinin zayıflamasıyla heykellerin yapılmasında azalma olmadı, hatta ciddi bir artış oldu. Bunun sebebi ise 20. asırda sanatta yeniden yapılanma gerçekleşti ve sanat disiplinlerarası özellikler taşımaya başladı.¹⁰⁰

Sovyetler Birliği yeni kurulduğu zaman aynı amaç doğrultusunda Lenin anıtları ve heykeller vasıtasıyla sovyet ideolojisinin kamusal alanda görünürlüğünü artırmayı ve daha kolay şekilde topluma empoze etmeyi planlamıştı. Lenin *Pravda* gazetesinde Sovyet ideolojisinin anıtlarını üretme planını yayınlamıştı. 1918 senesinde yayınlanan planda Lenin çarlık dönemine mahsus olan her türlü yapıtların ortadan kaldırılmasını ve devrimin kendi yapıtlarını üretmesini önermişti. Yıkılan heykellerin yerine sovyet ideolojisinin ortaya çıkmasında emeyi olan düşünürlerin ve diğer sosyalistlerin heykellerini inşa etmek planlanmıştı.¹⁰¹

Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de Lenin'in yeni bir toplum inşa etmek için eskiye ait olan izlerin silinmesini istemesidir. Sovyet anıtsal yapılarının inşa edilmesinden önce çarlık dönemine ait sanatsal izlerin silinmesini talep etmiştir. Gücün ifadesi olan sanat vasıtasıyla ideolojilerin ne kadar güçlü olduğu gösterildiği gibi, aynı zamanda çarlık dönemine ait sanatsal yapıtların ortadan kaldırılması eski çarlığın gücünün ve etkisinin kalmadığını topluma göstermekteydi.¹⁰²

İdeolojilerin anıtları şehrin farklı yerlerine inşa etmesiyle aynı zamanda kamusal bir sanat ortaya çıkmaktadır. Bu anıtlar birlikte toplumda yeni bir bilincin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu perspektiften yola çıkan Lenin şehirlerdeki anıtların

¹⁰⁰ Nesrin Karacan, "Tarihsel Süreç İçinde Heykel Formu", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, C. 4, S. 4 (Haziran 2013): 19, <https://doi.org/10.20488/austd.83898>.

¹⁰¹ Toby Clark, *Sanat ve Propaganda: Kitle Kültürü Çağında Politik İmge* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 100–101.

¹⁰² Katarzyna Trzeciak, "The Petrified Utopia: Monumental Propaganda, Architecture Parlante, and the Question about (De)Materialisation of Monuments", *Philosophy Study*, C. 5, S. 1 (Ocak 2015): 30, <https://doi.org/10.17265/2159-5313/2015.01.004>.

toplumu değiştireceğine, ideolojinin anıtlar vasıtasıyla günlük hayatın pratiğine, bir fenomenine dönüőeceęini düşünmüştü.¹⁰³

Mekan üzerinden propaganda yapılmasının bir sıra önemli sebepleri var. Daha önce vurgulandığı gibi tarih boyunca iktidarların bu şekilde yol takip etmesi mekânın insanlar üzerindeki güçlü etkisi sebebiyledir. Mekanı ideoloji doğrultusunda değiştirme, şekillendirme, anıtlar ve heykeller inşa etme ideolojinin sürekliliğine hizmet etmektedir. zerinden ne kadar zaman geçse de heykel ve anıtlar zamanın içinde donmuş şekilde ideolojiye hizmetini sürdürmektedir. Heykelin sabitliği, değişmezliyi kitlelere ideolojinin de bu şekilde sabit olup her zaman hayata hakim olacağı düşüncesini yansıtılmaktadır.¹⁰⁴

Heykel sanatı ve anıtsal yapıtlar büyük bir kitleye yöneliktir. İdeolojik devletlerde eğitim faaliyetleri ciddi bir şekilde iktidara hizmet etmekte ve her zaman takip edilmektedir. Ancak heykeller ve anıtların bu kadar ne çıkma sebeplerinden biri de eğitimle tüm vatandaşlara ulaşmanın imkansız olmasıdır. Sovyet devletinin yeni kurulduğu 1917 senesinde ise okur-yazar oranı oldukça düşüktü. Takriben halkın %73'nn okumayı ve yazmayı bilmemesi heykeller ve anıtlar üzerinden topluma mesaj vermeyi daha işlevsel kılıyordu. Lenin halkın bu durumunu bildiği için siyasi alanda görsel sanatı kullanma yolunu seçmişti.¹⁰⁵

Sovyetler Devleti diğer devletler tarafından propaganda devleti olarak adlandırılmıştır. Sanat eserleri olan heykelleri ve anıtları her zaman yaygın şekilde ustaca kullanmıştır. Bu propagandada amaç devletin ideolojisini yeniden üretmek ve kitlelere başarılı şekilde aktarmaktır. Sanat eserleri kendinde estetik bir yön içerdiği için kitleler tarafından kabul görmesi de daha kolay olmaktadır. Özellikle heykel sanatı bu bakımdan diğer sanat türlerinden daha fazla başarılı olmuştur. Daha önce vurgulandığı gibi okuryazar oranının düşük olduğu Sovyetler için görsel sanat türlerini kullanmak iyi bir fırsata dnşmştir. Bu plan Lenin tarafından hazırlansa da daha sonra Sovyet

¹⁰³ Susan Buck-Morss, *Rüya Ālemi ve Felaket: Doğuda ve Batıda Kitleli Utopyanın Tarihi Karışması* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 56.

¹⁰⁴ John Berger, *Sanat ve Devrim [Ernst Neizvestny, Dayanıklılık ve Sanatın Rolü]* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007), 61–64.

¹⁰⁵ Sergei Kruk, "Semiotics of Visual Iconicity in Leninist 'monumental' Propaganda", *Visual Communication*, C. 7, S. 1 (şubat 2008): 28, <https://doi.org/10.1177/1470357207084864>.

yöneticileri tarafından yaygın şekilde kullanılmıştır. Sovyet ülkelerinden biri olan Azerbaycan'da da Sovyet ideolojisinin başlıca düşünürleri ve ülke liderleri anısına büyük şehirlerin önemli noktalarında ve meydanlarında sayısız heykeller ve anıtlar inşa edilmişti.¹⁰⁶

Sanat vasıtasıyla yapılan propagandanın sınırlarını belirlemek oldukça zordur. Hem eski Sovyet ülkelerinde, hem Sovyet güdümlü ülkelerde bu propaganda aracı ciddi bir şekilde çalışarak hayatın tüm alanlarında kendini göstermiştir. Sovyet devletinde sosyal alan tamamıyla devletin elinde olduğu için hiç bir sorunla karşılaşmadan devlet bu alanın tamamını anıtlar, kabartmalar, heykellerle işgal etmiştir.¹⁰⁷

2.7. İktidarın Mekanları

Mekanlar sadece eşyanın yerleştiği ve insanların üzerinde yaşadığı yerler değil, daha derin anlamlara sahiptir. Mekan tarihsel ve toplumsal bir sıra olguları kendinde taşımaktadır. Özellikle kentlerde mekanlar iktidarların aracı olarak toplumlar üzerinde daha çok etki bırakmaktadırlar. Bir kenti oluşturan unsurlar- tikililer, yapıtlar iktidarın nasıl bir ideolojiye sahip olduğunu ve nasıl bir toplum inşa etme niyyetinde olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Farklı bir şekilde ifade edersek kentlerdeki yapıtlar soyut olan iktidar ideolojisinin somut olan yansıması, iz düşümüdür.¹⁰⁸

Kentler daha önce vurgulandığı gibi iktidarların varlıklarını en fazla gösterdikleri mekanlardır. 18. yüzyıla kadar etrafı surlarla çevrilmiş kentler daha sonraki dönemlerde sınırlarını genişlendirdi ve bazı durumlarda dış sınırları belirsizleşmeye başladı. Kentler geçmişten günümüze bir sıra özelliklerini kaybetse de sanat ve kültür merkezi olma, iktidarın yapıtlarını ev sahipliği yapma gibi özelliklerini hala

¹⁰⁶ Satir, "İdeoloji ve Sanat İlişkisi Bağlamında Sovyet Anıtsal Propagandası", 581–82.

¹⁰⁷ A.g.e., 573.

¹⁰⁸ Hasan Bülent Kahraman, "Kitle Kültürü Kitlelerin Afyonu", 1.bs. , *Kültürel Çalışmalar 1* (Taksim, İstanbul: Agora, 2003), 91–92.

sürdürmektedir. 20. asırda ideolojiler arasındaki savaş kıyasıya devam ederken kentler de görsel propaganda araçlarına dönüşmüşler.¹⁰⁹

İktidarlar kendi ideolojilerini kamusal alanlarda mekansal değişimlerle ortaya koyarken ideolojinin içeriğine bağlı olarak yapılar da değişiklik arz etmektedir. Bazı iktidarlar devlet saraylarının muhteşem olması için çabalarken bir diğeri dini mabetlerin ihtişamlı olması için çalışmıştır. Mesela Osmanlı devletinde camiler bu görevi icra etmişler. Süleymaniye camisi iktidarın gücünü ve ihtişamını göstermek için bir araca çevrilmiştir. Önemli tarihi kentlerden biri olan İstanbul'da Süleymaniye camisi gibi iktidarın simgesi olan çok sayıda mabetler mevcuttur.¹¹⁰

İktidarın kendi mekanlarını kurması, inşa etmesi tüm zamanlara has özelliktir. Toplumsal hafızada kendine yer edinmesi iktidar süresinin de uzaması sonucunu vermektedir. Bu sebepten dolayı iktidarlar amaçları doğrultusunda semboller üreterek kamusal alanlarda bu semboller vasıtasıyla kendilerini görünür kılarlar. İktidarın mesajları ister mimari yapılar üzerinden, ister günlük pratikler üzerinden verilerek topluma empoze edilir, toplum tarafından bu değerlerin benimsenmesi sağlanır. Bu şekilde iktidar kendi mekanları üzerinden toplumsal dönüşümü gerçekleştirir.

Herhangi bir yapı ile iktidar arasındaki ilişkileri doğru okuya bilmek için sadece yapının inşa edilme amacı üzerinde durmak yeterli değildir. Eğer yapıların inşa edildiği dönemdeki kültürel, sosyo-ekonomik durum, ideolojik yönelim dikkate alınmazsa yapılarla iktidarlar arasındaki ilişkiler de doğru şekilde ortaya çıkmaz. Her yapı iktidardan belli ölçüde izler taşımaktadır. Yahut her yapı kendi döneminin kültürel özelliklerinin, inanç sisteminin, toplumun ilgisinin ve iktidarların isteklerinin sonucudur söyleye biliriz. Mekanları bu perspektifden ele alarak iktidarlar hakkında ve toplumun iktidar hakkındaki algısı hakkında fikir edinmek mümkündür.¹¹¹

Daha önce vurgulandığı gibi iktidarın mekanlarından bahsedince mutlaka kentlere dikkat etmek gerekir. Kentlerde iktidarın ideoloji ve söylemlerinin en açık şekilde

¹⁰⁹ Zeynep Yasa Yaman, “Siyasi / Estetik Silah Olarak Kamusal Alanda Anıt ve Heykel”, *Metu Journal of The Faculty of Architecture* (2011), 69–70, <https://doi.org/10.4305/METU.JFA.2011.1.5>.

¹¹⁰ Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, 3. baskı, Araştırma-Inceleme Dizisi 208 (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim, 2013), 55–66.

¹¹¹ Engin Akyürek, *Bizans'ta Sanat ve Ritüel* (1996), 89.

ifadesiyle karşılaşmak mümkündür. İktidarlar sözlü iletişime gerek kalmadan mekan üzerinden kentlerde propaganda yürütmektedir. Mimarini bu anlamda iktidarın sözel olmayan kendini ifade biçimi olarak görebiliriz. İster ihtişamlı binalar, yüksek sütunlar, isterse de devasa yapıtlar bu ifade şeklinin unsurlarından sayılabılır. İktidarlar bu tip unsurlar vasıtasıyla sürekli olarak toplum nazarında kendilerini doğrulama amacını gerçekleştirmektedirler. Yine mekan üzerinde iktidarın en çok önem verdiği yapıtların çokluğu ve ihtişamıyla öne çıkması, halkın nezdinde de belli bir süre sonra bu yapıtların ve yapıtların işaret etmiş olduğu olguların öne çıkması, ehemiyet kazanmasıdır. Yani iktidarın mekanları yeni bir toplumun inşa edilme vasıtalarıdır.

Ertürk, kent öznesi ve kent mekanı arasındaki ilişkiden bahsederek mekanın özne tarafından deneyimlendiğini vurgular. Öznenin deneyimlemesi sonucunda kentin farklı mekanları ve zamanları arasında zaman ilişkisi kurulur. Bu sebepten dolayı da kentin öznesi, mekanı ve zamanı arasında diyalojik bir süreç başlar. Yani hem özne mekanı, hem de mekan özneyi üretmeye başlar.¹¹²

İktidarın mekanları hakkında konuşurken otoriter olan ve olmayan devletler arasındaki farkları vurgulamak gerekiyor. 1789 Fransız Devrimi sonrasında krallık makamı ortadan kalktı ve kralın sahip olduğu otorite halka geçti. Daha önce bütün gücün kralın elinde olduğu monarşilerde mekanın biçimlenmesi de bu otoritenin isteği doğrultusunda gerçekleşmekteydi. Ancak daha sonra halk kendisi etken olarak öne çıktığı için mekanın şekillenmesi bizzat onun isteği doğrultusunda olmaya başladı. Ama yirminci asrın otoriter devletlerine baktığımızda yine ideolojilerin mekandaki izlerini belirgin şekilde göre biliriz. Daha önceki monarşilerden farklı olarak mimari yapılar genel olarak otoritenin gücünü ve ihtişamını gösterme amacı taşımakla birlikte iktidarın düşüncesini, söylemlerini bilinçli şekilde yansıtmaya, topluma empoze etme amacı taşıyordu. Foucault, yeni dönemde iktidarın gizlenmesini, mekan üzerindeki etkilerini eserlerinde incelemiştir. Eski çağlarda krala atfedilen farklı yaklaşımlar, yahut kralın iki bedeni gibi söylemler Fransız İhtilali sonrası değerini kaybetti ve yerini başka söylemlere bıraktı. Sekülerleşmenin güçlenmesiyle halk üzerinde eski gücünü

¹¹² Mustafa Ertürk, “Mekânın Diyalojisi: Kent Mekânı- Kent Öznesi”, (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013), 7,

<https://openaccess.bilgi.edu.tr/bitstream/handle/11411/580/Mekân%C4%B1n%20diyalojisi%20Kent%20mekân%C4%B1-Kent%20%C3%B6znesi.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

kaybeden dini inaçlar, teolojik yaklaşımlar da ortadan kalktı. Teolojik olarak kral ve tanrı arasında var olduğu sanılan bağ devrim sonrası tamamen unutuldu ve konu sadece siyasi bağlam üzerinden değerlendirildi. Yani kralın politik bedeni halk tarafından benimsendi ve egemenlik sadece halkın elinde toplandı. Özne durumuna gelen toplum daha önce iktidar tarafından denetlenmekteydi ve Foucault daha önceki dönemde var olan bu denetime örnek olarak Treilhard ceza yasasından İmparator'un devletin ücra köşelerini denetlediği, karanlık alan bırakmadığı şeklindeki maddeni göstermiştir.¹¹³

2.8. İdeolojinin Mekanı Olarak Kentler ve Başkent Olgusu

Kentler feodal üretim biçimi zayıfladıkça tüccarlar için özgür şekilde ticaret yapacakları mekanlar idi. Aynı zamanda merkezi gücün kolaylıkla otoritesini temin etmesi bakımından da yeni kentlerin kurulması en uygun yol olarak görülmekteydi. Feodal üretim çağında feodal üretim biçiminin unsurları şehirlerde belirgin şekilde kendini göstermekteydi. Ancak kapitalist düzenin şehirlere hakim olmasıyla feodal sistemin unsurları ortadan kalktı ve ticaret vasıtasıyla kentler hızlı bir şekilde yükselmeye başladılar. Uygun bir mekanda yerleşen, yolların kesişme noktasında yerleşen, yahut ticaret gemilerinin yolları üstünde olan liman şehirler bu dönemde daha hızlı yükselişe şahit oldular. Aynı zamanda yükselişte olan şehirler arasında da sıkı bir rekabet kendini göstermekteydi. Öne çıkan şehirlerin iktidarları bu süreçte diğer şehirleri de kendi otoritesi altına alarak ulus devlet olma sürecine doğru ilerlemekteydi.

Kentler Ortaçağ döneminde feodal üretimin hakim olduğu bölgelerin sınırlarında güvenli bölgeler olarak ortaya çıkmakta idiler. Özellikle tüccarlar için kentler önemli bir konumdaydı. Aynı zamanda siyasi sebepler kentlerin oluşmasında etkili olmuştu. Siyasi otorite gücünü belli bir merkezde toplayarak diğer bölgelerdeki karışıklıkları önlemek için tedbirler alıyordu. Ortaçağ'da güç sahibi kentler şehir devleti olarak ortaya çıksa da daha sonraki süreçte daha büyük yerleşim merkezleriyle yerini değiştirdi ve tarihe karışmış oldu.¹¹⁴ Feodal üretim şekli yerini kapitalist üretim ilişkilerine bıraktıkça feodal yapıya mahsus parçalı, dağınık biçim merkezi noktadan yönetilen biçime dönüştü. Feodal yapı içerisinde olan farklı bölgeler karşılıklı ilişkileri

¹¹³ Foucault, *Büyük Kapatılma*, 135.

¹¹⁴ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı, 2007), 441–42.

geliştirmede fazla meraklı değildi. Kapitalist üretim ilişkileri ise bölgeleri ticari ilişkileri geliştirmek için yakınlaştırmaktaydı. Pazarlar farklı bölgeler arasında rekabet oluşturuyor, dağınık kentsel yapını bütünleşen ekonomik yapıya dönüştürmekteydi.¹¹⁵ Böyle bir bütünleşme kentlerin değerini artırdı ve başkent etrafında diğer kentlerin birleşmesine neden oldu. Kentler kapitalist üretim şeklinin birikim yerine çevrildi ve daha önce tarihte benzeri görülmemiş hızla değişim geçirdiler. Kapitalist üretim ilişkileri aynı zamanda siyasi yapıyı ve siyasetin kentlere bakış açısını da değiştirdi.

Daha önce büyük çoğunluğun köylerde yaşamasına karşılık şehirlerin gelişmesiyle nüfusun sayında da ciddi artış oldu. Şehirler içerisinde de başkentler diğer şehirlerle mükayesede daha çok nüfusa sahipti. Başkent olgusu bir sıra etkenlerin tesirile, farklı olguların içiçe geçmesi sonucunda şekillenmekteydi. Hem politik olarak iktidarın bizzat etkilediği, hem toplumsal, hem ekonomik, hem de kültürel etkenlerin tesiriyle başkentler diğer kentlerden farklı bir mekana dönüşmekteydi.

Başkentler diğer şehirlerle mükayesede daha hızlı gelişim göstermesi sebebiyle bazı devletler sosyo-ekonomik şartları da dikkate alarak başkentlerini bir şehirden diğerine değiştirme yönünde karar almaktadırlar. Ancak burada sadece sosyo-ekonomik ortam değil, siyasi mülahazalar da etkili olmaktadır. Aynı mekan üzerinde farklı ideolojilerin yerleşmesi ve topluma hakim olması zor olduğundan toplumsal hafızayı yenilemek için böyle bir yol takip etmek en uygun gözükmektedir. Örnek olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulduğu zaman 16 asırdan beri başkent olan İstanbul yerine Ankara'nın başkent olarak seçilmesi gösterilebilir. Boş bir mekan üzerinde dönemin şartlarına uygun yapılar inşa ederek başkent üzerinden topluma mesaj vermek etkili olmaktadır. Daha önce vurgulandığı gibi bu şekilde gerçekleşen değişimlerde ideolojik farklılıklar, sosyo-ekonomik durum, simgesel bütünselleşme, kültürel ve çağdaş şartlar, iktidar ilişkileri gözetilmektedir.

Başkentler devletler için önemli mekanlar olarak bürokrasilerin konumlandığı yerlerdir. Hem dış siyasetin, hem de iç siyasetin yürütüldüğü başkentler her türlü siyasal birimlere ev sahipliği yapmaktadır.¹¹⁶ Kapitalizm öncesinde de kentler siyasal birimlerin konumlandığı mekanlar olsa da kapitalizmle birlikte başkentler olgunlaşmış

¹¹⁵ Tayfun Çınar, "Dünya'da ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu", *Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları* 32 (Kızılay, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 2004), 58.

¹¹⁶ A.g.m. , 5.

haline ulaşmıştır. Ortaçağ'ın kent devletlerinde bugün bizim anladığımız başkent olgusu sözkonusu olmamıştır.¹¹⁷ Ancak kapitalist üretim ilişkileri ile birlikte siyasal alanda gerçekleşen değişimler bugünkü başkentleri yaratmıştır.

Başkentler her zaman devletlerin ihtiyacı olan kentler olmuştur. Bugünkü başkentlerden farklı olsalar da bir sıra özellikleri ile geçmişteki kentler de başkent rolünü gerçekleştirmiştir. Devletlerin her zaman bürokrasiye, adalet görevini icra eden birim ve teşkilata, resmi işleri yürütmek için arşiv ve kayıtlara ihtiyacı olduğu tarihi bir gerçektir. Tüm bu görevler de devletleri bu görevleri icra eden birey ve icra edilen mekanlar için başkent oluşturmalarını gerekli kılmıştır.¹¹⁸

Dağınık yapıdan merkezi yönetime geçilen tüm sistemlerde başkent gerekli olurken aynı zamanda başkentlerin hem stratejik açıdan iyi bir konumda, hem ekonomik açıdan ticaret yollarının üstünde olması devleti güçlendiren sebeplerden olmuştur.¹¹⁹ Başkent köylere ait özelliklerden uzak olmakla birlikte kentlere mahsus özellikleri kendinde toplamaktadır. Başkentte zaman içerisinde köye ait ne varsa, ister lehçe, ister adetler, her türlü ritüeller, alışkanlıklar yok olmaya yüz tutmaktadır. Başkentler zamanla devletin ulusal simgesine dönüşerek her türlü yapılarıyla toplumu şekillendiren, aynı zamanda toplumun aynasına çevrilmektedir.

Başkentlerle ilgili farklı açılardan farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bazıları başkentleri yapay ve doğal olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Başkentleri mimari tasarımları açısından değerlendiren Vale. L. üç farklı grubun varlığından bahsetmiştir. Birinci grup başkentler tarih boyunca kesintisiz olarak başkent olan kentlerdir. Bu kentlerde tarihi yapılar da diğer kentlerden farklılık arz etmektedir. İkinci grup başkentler ise başkent olmaları kesintiye uğrayan kentlerdir. Üçüncü grup ise daha önce tarihin hiç bir döneminde başkent, siyasal merkez olmayan, siyasal kararlarla başkent yapılan kentlerdir.¹²⁰

¹¹⁷ Çınar, "Dünya'da ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu", 21.

¹¹⁸ O. H. K. Spate, "Factors in The Development of Capital Cities", *Geographical Review C.* 32, S. 4 (Ekim 1942): 622, <https://doi.org/10.2307/210000>.

¹¹⁹ Mumford, *Tarih boyunca kent*, 438–39.

¹²⁰ Anthony King, "Architecture, Power, and National Identity. By Lawrence J. Vale. New Haven: Yale University Press, 1992. x, 338 Pp.", *The Journal of Asian Studies C.* 52, S. 1 (February 1993): 133, <https://doi.org/10.2307/2059161>.

Başkentler bürokrasinin konumlandığı mekanlar olması sebebiyle her zaman diğer kentlerle mukayesede daha çok korunan, düşmandan korunmak için daha fazla savunma mekanizmasına sahip olan kentler olmuştur. Yöneticilerin korunması için örgütlenen kentte toplumsal ayrışma gerçekleşmiştir. Aynı zamanda önemli olan bir diğer husus eski başkentlerde çağdaş kentlerden farklı olarak planlama neredeyse olmamış, mekanı kullanmada uzmanlaşma gerçekleşmemiştir. Mekanı kullanmada uzmanlaşmanın olmadığına örnek olarak, Sjoberg, evlerin aynı zamanda çalışma alanı, dini yapıların ise aynı zamanda okul olarak kullanılmasını göstermiştir.¹²¹

Daha önce vurgulandığı gibi üretim ilişkileriyle başkentlerin seçildiği konum arasında bağlantı vardır. Bu bağlantı sanayi devrimi sonrasında oluşmuştur. Sanayi devrimi öncesinde ise böyle bir bağlantı yoktu ve başkentler diğer kentlerle daha zayıf bağlantılara sahipti. Eski imparatorluklarda bir kaç önemli kent başkent olarak kullanıla biliyordu. Persler döneminde dört başkent vardı ve imparatorluk için önemli başka kentler de mevcuttu.¹²²

Ekonomik altyapı değiştikçe mekanda da değişim gerçekleşmiştir. Ekonomik altyapı toplumu da ciddi boyutlarda değiştirdiği için toplumla mekan arasındaki ilişkinin derinliği bu süreçte daha derinden idrak edilmiştir. Siyasal alanda gerçekleşen değişim de mekanı iyi kullanmanın önemini göstermiştir. Daha önceki monarşi devletlerinde yönetimle halk arasında bağlar zayıftı ve yönetim toplumu dönüştürme ihtiyacını modern devirde olduğu kadar hiss etmiyordu. Modern devirdeki devletler halkın desteğini almak için mekanı, kentleri, özellikle de başkentleri kullanmaya başladılar. İster meşru, ister meşru olmayan yönetimler mekanı değiştirerek kendilerini meşru kılmanın mümkün olduğuna inandılar. Bu açıdan bakıldığında başkentleri yönetimlerin kendilerini meşru kılma mekanı olarak görmek mümkündür. Her yönetim kendini meşru kılma aracına farklı şekilde yaklaşmış ve başkentini farklı açılardan değiştirmiştir. Özellikle kamusal alanları değiştirme, binaları, kamusal yapıları şekillendirme yaygın görülen değişimler olmuştur.¹²³

Yirminci asrın başında dünyadaki başkentlerin sayısı çok azdı ve ulus devletlerin sayısı kırk civarındaydı. Bu ulus devletlerin yarısıysa Portekiz ve İspanyol

¹²¹ Gideon Sjoberg, *20. Yüzyıl Kenti*, 1. bs. (Ankara: İmge, 2002), 39.

¹²² Çınar, *Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu*, 62.

¹²³ A.g.e., 65.

imparatorluklarının çöküşü sonucunda bağımsızlık kazanmışlardı ve Latin Amerika'da yer almaktaydı. Daha sonraki savaşlar ve imparatorlukların çöküşü ulus devletlerin, dolayısıyla da başkentlerin hızlı şekilde artmasına sebep oldu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Alman, Osmanlı, Avusturya, Macaristan imparatorluklarının ortadan kalkması, İngiliz ve Fransız imparatorluklarından zamanla otorite altındaki devletlerin bağımsızlıklarını kazanması, Sovyetlerin çöküşü, Yugoslavyanın parçalanması devletlerin ve başkentlerin sayısını hızlı şekilde artırarak 200'e varmasını sağladı.¹²⁴

Yirminci yüzyılda hem siyasal alan değişime uğradığı, hem de ideolojiler etkin olduğu için belli bir ideoloji yönünde kentler planlanmaya başladı. Başkent yapılan kentler hem kısa zaman içerisinde kurulmakta, hem de bir planlama disiplinine tabi olmaktaydılar.¹²⁵ Başkent ilan edilmesi veya bir kentten diğerine değişimi siyasi bir eylem olarak yapılmaktaydı ve ulus devletleşme sürecine hizmet etmekteydi. Bir kentin başkent olarak seçilmesi hem toplumsal, hem de siyasal bütünleşmeyi temin etmek amacıyla yapılmaktaydı. İktidar yeni başkenti siyasal simge şeklinde sunarak bu simge etrafında toplumu birleştirmeye, bağımsızlık, modernleşme, uluslaşma gibi hedeflere ulaşmaya çalışıyordu.¹²⁶ Türkiye örneğinde Ankara'nın başkent yapılma süreci bu bağlamlar çerçevesinde gerçekleşmiştir.

2.9. Sovyet Mekanları

İdeoloji sadece düşünce olarak değil, maddi boyutta da kendini göstermektedir. 20. asırda Totaliter devletler mekanların, etkileyici ve toplumları değiştiren gücüne inanmaktaydılar. Sovyetler devleti de diğer totaliter devletler gibi mekana ve onun ideoloji doğrultusunda inşasına önem vermekteydi. Mekanların inşasında bazı benzer metotlar kullanılsa da uzun bir süreçte tekrarlanan tipik bir Sovyet mimarlığı tarzından konuşmak mümkün değil. Sovyet Devleti Baltık ülkelerinden başlayarak Uzak Doğu'ya kadar uzamaktaydı ve her bölgede farklı mimari tarzlarla karşılaşmak mümkündü. Sovyetler Batı'nın mimari tarzlarından haberdardı ve Sovyetlerin batı

¹²⁴ David Laird Ashton Gordon, ed., *Planning Twentieth Century Capital Cities*, Planning, History and Environment Series (London: Routledge, 2006), 1.

¹²⁵ Gönül Tankut, *Bir Başkentin İmarı: Ankara, 1929-1939* (Cağaloğlu, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993), 35.

¹²⁶ A.g.e., 36.

kısımında yapılarda bu tarzlar kullanılmaktaydı. Ancak yeni tarz bir yapının inşa edilmesi izinsiz mümkün değildi ve Sanat Konseyi'nin onay vermesi gerekmekteydi.¹²⁷

Sosyalizmde kentleri inşa etmek için tek bir model olmamıştır. Ancak sosyalist kentlere mahsus genel benzer özelliklerden bahsetmek mümkündür. Burada en fazla öne çıkan husus planlamanın olmasıdır. İnsanların kapitalist sistemde atomize olmasına karşılık sosyalist sistemde bir araya gelerek kollektivite kurmaları, toplu şekilde kamu hayatını inşa etmeleri hedeflenmiştir. Toplumu şekillendirmek için bazı ilkeler çerçevesinde hareket eden sosyalist sistem bu zaman insanların veya toplumun genel olarak beklentisini hesaba katmamaktadır. Yani üretim planlaması yapılırken bu sistemde aynı zamanda tüketimin de planlaması yapılmaktadır. Sosyalist sistemin insanların taleplerine bu şekilde baskı uygulaması her zaman eleştirilere hedef olmuştur. Ancak burada amaç uzun süre yanlış sistem içerisinde yaşayan insanların eski kötü alışkanlıklarından kurtulması olmuştur.

Devrim sonrası ideoloji, mekan ve mimarlık arasında sıkı bağlar tesis edildi. Marksizm'e göre mekan, üzerindeki yapılarla birlikte ideolojiye hizmet etmeliydi. Marksizm-Leninizm düşüncelerle birlikte yapıları kullanarak mekanı da tamamen değiştirmeyi hedeflemişti. Örnek olarak burjuva hayatı ile ilişkilendirilen bireysel yaşam eleştirilerek toplu yaşam için yapılar inşa edilmekteydi. Amaç ise sosyal gruplaşmaların önüne geçmekti. Zengin ailelerin, fabrika sahiplerinin yaşamına müdahale eden yeni ideoloji, işçi kolektifini kurmak için gereken adımları atmaktaydı.¹²⁸

Hem Lenin döneminde, hem de Stalin döneminde, özellikle de beş yıllık planlamalar çerçevesinde inşaat sektörüne azami dikkat gösterildi. Stalin'in iktidarda olduğu 1933 senesinde mimarlıkla ilgili problemleri çözmek için Mimarlık Akademisi kuruldu. Bu

¹²⁷ Triin Jerlei, "Socialist Elements in Sovyet Design Ideology", in *Proceedings of the 9th Conference of the International Committee for Design History and Design Studies* (9th Conference of the International Committee for Design History and Design Studies, Aveiro, Portugal: Editora Edgard Blücher, 2014), 2, <https://doi.org/10.5151/despro-icdhs2014-0085>.

¹²⁸ Caroline Humphrey, "Ideology in Infrastructure: Architecture and Sovyet Imagination", *Journal of the Royal Anthropological Institute* C.11, S.1 (Mart 2005): 39, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2005.00225.x>.

akademi hem yüksek eğitim kurumu gibi faaliyet gösteriyordu, hem de Sovyet ideolojisinin ilkelerine hizmet etmekteydi.¹²⁹

Mekanın ideoloji çerçevesinde şekillenmesi Sovyetlerde her zaman gerçekleşen bir olgu olsa da ancak dönemsel olarak metotlar arasında farklar mevcuttu. Lenin ve Stalin'in iktidarları zamanında mimarinin Marksist metodolojiye daha çok bağlı olduğu bir gerçektir. 1950 ve 1960'lı yıllarda da bu bağlılık devam etse de mimari yapılarda teknolojinin kullanılmasıyla yapıtlar daha çok felsefi, tarihi ve sosyolojik yaklaşım içermektedirler.¹³⁰

Sovyet döneminde kentler, kentlerin planlaması ve problemleri her zaman müzakere konusu olmuştur. Kentlerle ilgili problemler bir sıra alt başlıklarda toplanarak çözümü için çaba gösterilmiştir. Kentlerle ilgili Sovyet döneminde kent kültürünün nasıl olacağı, toplulukların modern şehirlerde kentlerin kötü etkilerinden nasıl korunacağı, kentlerin ne kadar büyük olacağı gibi konular önemli sorulara örnek olarak gösterilebilir. Sovyet döneminin kuruluşundan beri köylerde yaşayan nüfusun oranı kentlerde yaşayanların oranından yüksek olmuştur. İlk defa 1961 senesinde kentlerde yaşayanların sayısı köylerde yaşayanların sayısını geçmiş, 1969 senesinde ise kent sakinleri Sovyet nüfusunun %60'ını oluşturmaktaydı. 1975 senesine kadar ise bu oranın %75'e çıkacağı beklenmekteydi.¹³¹

2.10. Kent Sosyolojisi Ve Sovyet Kentleri

Kent sosyolojisi kentlerle ilgili önemli konuları ele almakta ve aynı zamanda sorunlara çözüm bulma amacı taşımaktadır. Kentlerin oluşumu, gelişimi, değişimi, göç, nüfus, sanayileşme, kent kültürü gibi konular kent sosyolojisi çerçevesinde ele alınarak analiz edilebilir.

Kentlerin sayısının ve kentlerde yaşayan insanların sayısının hızlı şekilde artmasıyla bir sıra problemler oluşmuştur. Artan nüfus mekanı kendine göre şekillendirme çabasında bulunmuş, mekanın ihtiyaçlarını karşılamaması problem kaynağına

¹²⁹ Sergej G. Fedorov, "Construction History in the Sovyet Union - Russia: 1930-2005 Emergence, Development and Disappearance of a Technical Discipline", *Construction History* 21 (Haziran 2005): 81.

¹³⁰ A.g.e., 93.

¹³¹ B. Michael Frolic, "The Sovyet Study of Sovyet Cities", *The Journal of Politics*, C. 32, S. 3 (1970): 677-78, <https://doi.org/10.2307/2128836>.

dönüşmüştür. Sosyolojinin görevlerinden biri de yeni oluşan kentlerde ortaya çıkan farklı problemlere mevcut konjonktür çerçevesinde çareler üretmektir.

Kentler mekansal ve toplumsal eksenler üzerinden tanımlanmaktadır. Kentler üzerinde gerçekleşen tüm olaylar – ister siyasal, ister sosyolojik, isterse de ekonomik düzlemde olsun, toplumların hayatında ciddi izler bırakmakla birlikte mekanı da büyük oranda etkilemektedir. Yani kent üzerinde yaşayan toplumun kültürü, tarihi, bakış açısı mekanı şekillendiren başlıca etkenlerdir. Kentler, toplumların şekillenmesindeki önemleri anlaşıldıktan sonra birçok farklı sosyal bilim alanının araştırma konusu olmuştur. Kentlerle ilgili çalışmaların geçmişi, farklı perspektifleri tasnif etme girişimleri Weber'in *The City* isimli eserine dayandırılmaktadır. Kent sosyolojisiyle ilgili birçok düşünür farklı düşünceler belirtse de bu konuyu bağımsız şekilde ele alan düşünürler olarak Max Weber ve Georg Simmel öne çıkmaktadırlar. Kent sosyolojisi konusunda bu iki düşünürü başlıca kaynağa dönüştüren eserleri daha önce vurgulandığı gibi Weber'in *The City* ve Simmel'in *The Metropolis and Mental Life* olmuştur.¹³²

Weber kent formunun Batı medeniyetine mahsus olduğunu düşünüyordu. Aynı zamanda kentlere mahsus olan bazı tipik özellikleri ortaya koymaya çalışmıştır. Örnek olarak kentlerde konutlar birbirinden ayrı olsalar da ama mesafe bakımından yakın olacak şekilde yerleşmektedirler. Kentin sakinleri ise köylerden farklı olarak tarımla daha az, ticaretle daha fazla iştigal etmektedirler. Ticaret ve zanaat, kent olgusunun ortaya çıkması için önemli olsa da ticaret ve zanaat olan tüm yerellikleri kent olarak isimlendirmek de Weber'e göre doğru değildir.¹³³

Weber feodalizmden kapitalizme geçişte kentlerin önemine değinmiştir. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi feodalizmin sağladığı bazı kolaylıklar üzerinden gerçekleşmiştir. Feodal düzen içerisinde kentler özgür şekilde faaliyet göstermiş, loncaların, serbest emeğin yayılması mümkün hale gelmiştir. Burada yine kentlerle ilgili Weber'in Pazar vurgusu yaptığı öne çıkmaktadır. Weber vurgu yaptığı bir diğer önemli nokta ise kentlerin ticaret mekanı olduğu kadar, bir kurum olarak da ortaya çıkması, kendi varlığını göstermesidir. Kentlerin ortaya çıkmasında siyasal olarak bazı özgürlüklere

¹³² Eylem Özdemir, "Kentın Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar: Toplumsal Süreç ve/veya Mekânın Çözümlemesi", *İDEALKENT*, C.1, S.1 (Mayıs 2010): 49.

¹³³ A.g.m. , 49.

sahip olması ekonomik anlamda bazı özelliklere sahip olmasından daha önceliklidir. Kentler bazı kuralları olan sistemlerdir. Ticaretin gelişmesi, ticaret için bazı şartların oluşması için denetlemelerin olması kaçınılmazdır. Bu ise siyasal bir yönetimsiz mümkün değildir. İlk kentlerin de askeri kaleler tarafından çevrelenmesi bu konuda gösterilecek en iyi örneklerdendir. Kentler hem siyasal, hem ekonomik, hem de güvenlikle ilgili olguları kendinde barındırmalıdır.¹³⁴

20. Yüzyıl öncesinde de kentsel planlama yapılmaktaydı. Ancak daha önceki planlamalar sadece kentleri güzelleştirme ve düzenleme amacı taşımaktaydı. Daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilen düzenlemeler ise sosyal, işlevsel, siyasal ve ekonomik amaçları içermektedir. Farklı amaçları içeren planlama aynı zamanda kentin geleceğini de belirlemektedir. Planlamaları hayata geçirenler kentin gelecekteki durumunun ne olduğuna karar vererek hem kentin hangi yönde gelişim göstereceğine, hem de gelecek sorunlara karşı tedbirler almaktaydılar. 20. Ve 21. Yüzyıl düşüncesinde kentlerin fiziksel görünümü yerine işlevsel olması, siyasal amaçlar doğrultusunda şekillenmesi daha ağır basmaktadır. Bu da beraberinde kentlerle ilgili birçok kuramların ortaya çıkmasını getirmiştir.¹³⁵

Weber kentlerle ilgili düşüncelerini geçmiş topluluklardaki kentlerle mukayese ederek ifade etmiştir. Simmel Weber'den farklı bir yol izleyerek modernizmin ortaya çıkmasını metropol ile ilişkilendirmiştir. Simmel'e göre insanların modern hayat düzeninde karşılaştığı en büyük problemler dışsal kültür, tarihsel miras, teknik ve toplumsal baskı karşısında bağımsızlığını koruma çabaları olacaktır.¹³⁶

Simmel kentlerden bahsederken, özellikle de metropollerde daha sonraki düşünürlerin zaman-mekan sıkışması olarak ifade ettiği olguya işaret etmiştir. Metropollerde belli ölçüde bireyler baskıya maruz kalmaktadır ve belli ölçüde de özgürlük elde etmektedirler. Aynı zamanda metropoller sermaye odaklı olmakla birlikte mekan, zaman ve toplumsal aktörlerin daha önce hiçbir zaman ve mekanda olmadığı kadar iç içe geçmesini sağlamıştır. Böyle bir ortam ise yeni bir toplum inşa etmektedir. Simmel

¹³⁴ Özdemir, *Kentin Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar: Toplumsal Süreç ve/veya Mekânın Çözümlemesi*, 49-50.

¹³⁵ Seçil Türk, "20. Yüzyıl Kent Kuramları", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 3 (Mayıs 2015): 42.

¹³⁶ Özdemir, *Kentin Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar*, 51.

kent toplumlarını analiz ederken mikro seviyede olan davranışları gözlemleyerek sonuçlar çıkarmaya çalışmıştır. Yani düşünürün dikkate aldığı etkenler bireylerin kişiliği, karakteri ve bilinci olmuştur. 19. yüzyıl endüstri kapitalizminde bireyler kendilerini başkalarından farklı kılmaya arzusu duymaktaydılar. Simmel, kentlerin topluma, bireylere bu imkanı sağladığına inanmıştır. Kentlerde yeni oluşmaya başlayan birey imajlarının sosyo-psikolojik analizleri Simmel'i böyle bir sonuca götürmüştür.¹³⁷

Nüfus açısından kenti değerlendiren Wirth onu geniş, çeşitli ve yoğun olarak nitelemiştir. Kentlerde genişlik, yoğunluk ve heterojenlik gibi özelliklerin olması yüzeysel ve gayri şahsi bir yaşam biçimi oluşturmaktadır. Düşünür aynı zamanda bir toplumda karmaşıklık arttıkça toplumsal yapıdaki farklılaşmaların da arttığını ileri sürmüştür. Gettolardan farklı olarak kentlerde genel olarak homojenlik görülmez ve farklı dinlere, kültürlere mensup olan insanların iç içe yaşaması karşılıklı hoşgörüyü ortaya çıkarır. Kentler iki olgusal durumun ortaya çıkmasına neden olmaktadır: Birincisi, farklı dünya görüşüne sahip olan insanların aynı mekanda toplanması, diğeri ise bu yaşam tarzının insanların psikolojisi üzerinde bırakmış olduğu etkidir. Bu yaşam tarzı aynı zamanda seküler bir bakış açısını da tetiklemektedir.¹³⁸

20. asrın ilk yarısında kent olgusunu sosyolojik çerçevede ele alanlardan birisi de Lefebvre olmuştur. Lefebvre'nin bu konudaki önemli çalışmaları *The Urban Revolution*, *The Right to the City* ve *The Production of Space* eserleridir. Düşünür kentten bahsederken mekan kavramının üzerinde durmuş, sonraki düşünürlerin üzerinde bu konuda ciddi etkisini bırakmıştır. Aynı zamanda kenti mekansal birim olarak kavramsallaştıran Lefebvre, kentle ilgili teorik ve pratik zorluğun endüstriyel toplumun kent olgusuna zarar vermeden kentleşmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüştür.¹³⁹

Lefebvre kentsel biçimin düşünce ve gerçeklik arasındaki diyalektik vasıtasıyla anlaşılabilir olduğuna dikkat çekmiştir. Kentsel biçimde tüm olguların eşzamanlılığı vardır ve bu da beraberinde bir sıra çelişkileri getirmektedir. Toplum içinde birey olmak, özgür olmak, çevre ve yaşam biçimi gibi olgular kentlerde en üst seviyede

¹³⁷ Özdemir, *Kentin Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar*, 51–52.

¹³⁸ A.g.m. , 55.

¹³⁹ A.g.m. , 59.

kendini göstermektedir. Farklı olguların yansıması ise kentlere yaratım ile birlikte yıkımı da getirmektedir. Bu açıdan baktığımızda kentler düzen ve ahenk içindeki yerler değildirler. Kentler daha çok şiddete, karışıklığa, çatışmaya şahitlik etmiştir. Bu olayların ise kentler üzerinde hem yıkıcı, hem de yaratıcı etkisi olmuştur. Aynı zamanda bu olaylar kentlerin dayanıklı, kendini yenileyen toplumsal form olduğunu kanıtlamıştır.¹⁴⁰

Lefebvre kent ve kentselliği birbirinden ayırmıştır. Harvey de Lefebvre gibi düşünmüştür ve her ikisi kentselliğin artmasıyla birlikte kentin yıkılmasının süreceği düşüncesinde uzlaşmışlardır. Bu açıdan kentsel etkiyi yaratıcı yıkıcılık olarak nitelemişlerdir. Kent ve kentsellik kavramları arasındaki fark, kentin mekanı ve mekan üzerindeki objelerin düzenli bir şekilde var olmasını, kentsellik ise mekan üzerinde yaşayan toplumun yaşam biçimini ifade etmesidir. Lefebvre, üretim tarzlarıyla her zaman mekanların arasında tekabüliyet olmadığını ileri sürse de her devrin kendine has mekan imajını oluşturduğunu, kendi mekanını inşa ettiğini vurgulamıştır. Buradan yola çıkarak mekanı sadece bizi çevreleyen ortam olarak görmenin yanlış olduğunu söyleye biliriz. Mekanlar aynı zamanda üretim çarkının bir parçası ve tüketim nesnesidir. Mekanlar aynı zamanda iktidarların kendini gösterme alanı, devletin kontrolü altında olan siyasal mücadele meydanıdır.¹⁴¹

Toplumla ilgili konularda mekan olgusu her zaman önemlidir. Tarihen kentler toplumların hayatında her zaman önemli olmakla birlikte endüstri toplumu sonrasında bu önem daha da artmıştır. Çünkü modern kentler tarihi kentlerden farklı olarak nüfusun daha yoğun yaşadığı ve heterojen mekanlara dönüşmüştür. Aynı zamanda iktidarlar da modern kentler vasıtasıyla otoritelerini ve görünürlüklerini daha da artırmıştır. Bu olgulardan yola çıkarak bir toplumu mekansız olarak ele almanın eksik bir değerlendirme olacağını vurgulamak mümkündür. Toplumlar yaşadıkları mekanla, kentle ilişki kurarak hem onu değiştirmiş, hem de kendisi bu süreçte dönüşüm geçirmiştir. Heterojen bir topluma sahip olmasına rağmen kentlerde insanlar diğerlerini görmüyor, kalabalıklar içerisinde yalnız yaşamaktadırlar. Kentlerde özgürlükle birlikte hem varoluş, hem yabancılaşma vardır.¹⁴²

¹⁴⁰ Özdemir, *Kentin Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar*, 60–61.

¹⁴¹ Özdemir, *Kentin Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar*, 62–63.

¹⁴² Özdemir, *Kentin Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar*, 74.

20. asrın 2. yarısından sonra kentleri kapital süreçleri bağlamında açıklamaya çalışan yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunun nedenlerinden biri uluslararası sermayenin etkisinin artması idi. Bu tarz yaklaşımlar kentleri iki farklı şekilde analize tabi tutmuştur: Birincisi kentlerin kendisini analiz nesnesi olarak görerek diğer toplumsal olguları kent üzerinden açıklamaya çalışmak, diğeri ise mekanla sosyal olgular arasındaki ilişkilerin tartışılması olmuştur. Daha önce Marks kentlerde görünür olanın kentin kendisi değil, kapitalist üretim ilişkileri olduğunu söylemiştir. Hatta daha da ileri giderek kırsal ve kent arasında var olan çelişkilerin barbarlıktan uygarlığa geçişle başladığını, dolayısıyla özel mülkiyetin bu çelişkide başlıca sebep olduğunu vurgulamıştır. Kent olarak ortaya çıkan olgu aynı zamanda kentte siyasal olgunun ve daha sonra vergilerin ve polisin ortaya çıkmasını gerekli kılmıştır. Marks'a göre eğer özel mülkiyet ortadan kalkarsa o zaman kırsal ile kent arasındaki çelişkiler de yok olacaktır. Ancak mülkiyetin kaldırılması da kentler vasıtasıyla mümkündür. Sanayi Devrimi daha önce kentlerde nasıl ortaya çıktıysa aynı şekilde sınıf savaşları da Marks'ın düşüncelerinde daha önce kentlerde başlamalıydı.¹⁴³

Kentler ve onların işlevleri hakkında farklı düşünceler ortaya atılsa da dört temel işlev üzerinde uzlaşı sağlanmıştır. Bu dört temel çalışma, oturma, dinlenme ve ulaşım. Modern kentler bu temeller üzerinde inşa edilmiş, bu temellere uygun şekillenmiştir. Bu temellerin her birisi toplumun temel ihtiyaçları çerçevesinde oluşmuştur. Ancak kentler modernleştikçe aynı şekilde toplumun atomize bir hal almasına, fertlerin birbirinden uzaklaşmasına da sebep olmuştur. Sovyet döneminde bu uzaklaşmanın önüne kesilmeye çalışılmıştır. Bunun için de Sovyet devriminin başlıca amaçlarından birisi geçmişi silmek, yerine yeni bir yaşam formu oluşturmaktır. Köy ve kentlerin yapısı itibariyle birbirine karşıtlığını ortadan kaldırmak için yeni bir düzene ihtiyaç vardı. Yeni bir düzenle ülkenin bütünü eşit şekilde kalkınmadan, ekonomik gelişimden faydalana bilecekti. Sovyet Devriminin getirmiş olduğu yenilikler kentlerin mekansal çehresini ciddi şekilde değiştirdi. Kapitalist kentlerde ticaret ve sanayi merkezleri daha görünür haldeyken Sovyet kentleri proleter yaşam biçimini yansıtabilecek şekilde inşa edilmekteydi. Bu amaçla Sovyetler'de kentlerin büyüklüğü sınırlandırılmıştı. Aynı zamanda konut konusu da belli bir çerçevede yürütülmekteydi. Kapitalist

¹⁴³ Türk, *20. Yüzyıl Kent Kuramları*, 50–51.

kentlerden farklı olarak Sovyet kentlerinin merkezleri daha çok siyasal, kültürel kimliği yansıtacak şekildeydi.¹⁴⁴

Daha önce vurgulandığı gibi kentler 19. Yüzyılda daha çok sadece fiziksel çehre dikkate alınarak inşa edilmesine rağmen daha sonraki dönemlerde farklı perspektifler şehir planlamalarında hesaba katılmaktaydı. Sovyet Devrimi de eski planlama şekillerini dikkate almadan farklı bir yaklaşım getirmişti. 20. asrın 50. yıllarından sonra ise fiziksel planlamayla birlikte sosyal planlama da uygulanmaya başladı, yani sosyal ilişkiler de dikkate alınmaya başladı. Sosyal planlamada amaç bu konutlarda kalan insanların karşılıklı ilişkilerini güçlendirmeye hizmet edecek şekilde mekanı şekillendirmektir.¹⁴⁵

Kentler bağlı olduğu devlet için önemli olduğu kadar üzerinde yaşayan toplumlar için de önemli bir rol oynamaktadır. Siyasal, ekonomik, kültürel birçok olgu kentlerde iç içe geçmiş, toplumun etkisiyle bu olgular yeniden şekillenirken aynı zamanda toplumu da değiştirip dönüştürmektedirler. Kentler 20. asırda ideolojilerin topluma empoze edilme mekanı olduğu gibi bir sıra sosyolojik yaklaşımların da gözlemlendiği mekanlar olmuştur. Daha önce yapılan çalışmalarda kentlerin yabancılaştırıcı etkisi tartışılırken daha sonra katılım süreçleri daha çok ön plana çıkmıştır. 70'li yıllarda sınıflar arası çatışmalar, daha sonra ise modernizmin, toplumsal hareketlerin ve postmodernizmin kentler üzerindeki etkisi araştırma konusu olmuştur. Kentle ilgili yaklaşımlardan her biri kentin bazı temel fonksiyonunun olduğunu ve planlamanın bu yönde gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir. Harvey, Lefebvre gibi düşünürler kentleri kapital birikim sürecine göre açıklarken diğerleri sermayenin kentleşmesine vurgu yapmışlar. Lefebvre aynı zamanda kapitalist toplumlarda kentlerin meta olduğunu söylemiştir. 20. Yüzyılda ortaya çıkan kent ve kentleşmeyle ilgili farklı yaklaşımlar kentleri farklı olgulardan yola çıkarak incelemiş, bu sebepten de farklı sonuçlar elde etmişler. Ancak tüm yaklaşımların temel amacı kenti gerçek amaçları çerçevesinde şekillendirmek, daha iyi kent kurmak, doğru bir kent planlamasını hayata geçirmektir. Tüm yaklaşımların üzerinde uzlaşa sağladığı diğer bir konu ise kent planlamasını hayata geçiren zaman sadece fiziksel planlamanın eksik olacağı yönünde

¹⁴⁴ Türk, *20. Yüzyıl Kent Kuramları*, 45.

¹⁴⁵ Türk, *20. Yüzyıl Kent Kuramları*, 45–46.

idi. Çünkü ekonomik, kültürel, politik ve sosyal yapı dikkate alınmazsa kent planlaması bir sıra problemlerin başkaldırmasına neden olur.¹⁴⁶

2.11. Kentlerin Önemli Mekanları: Meydanlar

Kent meydanları kentin sakinleri için en önemli mekanlardan biridir ve toplum tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Meydanlar bir sıra işlevlere sahiptir ve bir sıra görevleri icra etmektedir. Meydanlar sosyal etkisiyle birlikte siyasal ve ekonomik olarak da toplumun hayatına katkıda bulunur. Siyasal olarak meydanlar sadece kentsel siyasete değil, devletin politikasına da hizmet etmektedir. Gücü elinde bulunduran iktidarlar meydanlar üzerinden topluma mesajlar verir ve kendi ideolojisi doğrultusunda meydanları biçimlendirir. Ancak tarihsel olarak baktığımızda meydanlarla siyaset arasında olan ilişki geçmişte daha güçlü olmuştur. Günümüzde ise meydanların siyasetten daha fazla ekonomiyle ilişkili olduğu söylenebilir. Neredeyse tüm kentlerde meydanlar alışveriş mekanlarıyla çevrelenmiştir.¹⁴⁷

İktidar ve mekan ilişkilerinden konuşurken meydanlar ön plana çıkmaktadır. Meydanlar egemenliğin sağlandığı zamanlarda iktidara hizmet ettiği, iktidarın söylemlerini topluma yönlendirdiği mekanlar olmakla birlikte egemenliğin zayıfladığı zamanlarda da karşı çıkışların olduğu alanlardır. Bu açıdan kentlerde meydanlar önemli sembolik anlam taşımaktadırlar. İtiraz edenler düşüncelerini büyük kent meydanlarında bir araya gelerek ifade etmektedirler. İster İstanbul'da Taksim Meydanı, ister Mısır'daki Tahrir Meydanı iktidarla mekan arasındaki ilişkileri göstermek açısından birer örnektir. Meydanlar bazen iktidarın söylemlerini, bazen de muhalefetin şiarlarını taşıması açısından çelişkili yapıya sahiptirler.

Meydanların tarihine bakıldığında her dönemde toplumun hayatında önemli olduğu görülecektir. Meydanlar insanların bir araya gelerek kaynaştığı, aynı zamanda yurttaşlık bilincinin biçimlendiği yerlerdir. Antik Yunan'dan günümüze meydanlar siyasetle içiçe gelmiştir. Bu özellikleri sebebiyle meydanlar bazen hem şehir ve devletin, hem de toplumların simgesi olmuştur. Rusya'nın Kızıl Meydan'ı, Mısır'ın Tahrir Meydanı, İngiltere'nin Trafalgar Meydanı ve İstanbul'un Taksim Meydanı tüm dünyada tanınmaktadır ve bu ülkelerde gerçekleşen toplumsal hareketlerin mekanı

¹⁴⁶ Türk, *20. Yüzyıl Kent Kuramları*, 55–56.

¹⁴⁷ Kaan Akman, "Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi", *Akademik Düşünce Dergisi*, S.1 (Mart 2020): 17.

olmaktadır. Toplumların hayatında gerçekleşen olaylar meydanları da etkilemiş, onları da değişime uğratmıştır. Kapitalizm, Sanayi Devrimi, küreselleşme gibi değişimler meydanların hem işlevlerini, hem de fiziksel yapısını değiştirmiştir. Bu değişimler sebebiyle günümüzde meydanlarda daha çok mitingler yapılmakta, önemli olaylar zamanı kutlamalar yapılmaktadır.¹⁴⁸

Hem Ortaçağ'daki devletlerin monarşi olması, hem doğu devletlerinin tarih boyunca demokratik ilkelere uzak şekilde yönetilmesi meydanların batı kamusunda daha önemli olması sonucunu vermiştir. Meydanlar bazen kamu hayatında önemli konumlarını kaybetse bile farklı anlamlar ve işlevler kazanarak varlıklarını sürdürmektedirler. Batı düşünce tarihinde meydanlar adalet arayışının yapıldığı yerler olarak görülmüştür. Aynı zamanda iktidarla toplumun güç paylaşımının yapıldığı mekanlardır. Bu sebepten de meydanlar batıda kent hayatında önemli yere sahip olmuştur. Kentlerin en gözde yeri olan meydanlar kent sakinleri için belli amaçlar çerçevesinde toplanma yeridir.¹⁴⁹

Daha önce vurgulandığı gibi Ortaçağ'da meydanlar daha önce sahip oldukları önemi kaybetmişlerdir. Bunun sebepleri hem otoriter sistemlerin olması, hem de feodal düzende kentlerin değer kaybetmesi idi. Kırsal hayatın daha fazla öne çıktığı bu dönemlerde de kentlerde meydanlar kent sakinleri için önemli mekanlar idi. Eski kentler surlarla çevrili idi ve kentlerin merkezinde kilise gibi dini unsurların etrafında meydanlar yer almaktaydı.¹⁵⁰

Meydanlar biçimlerine göre farklı gruplara ayrılmıştır. Bazı meydanlar bir geometrik formda olup aynı çeşit mimari yapılarla çevrelenmiştir. Bu tip meydanlar kapalı meydanlardır. Bir diğer grup meydanlar tek yapıdan oluşmuştur. Bu tip meydanlar ise egemen meydanlar olarak adlandırılmaktadır. Gruplandırılmış meydanlar ise tek merkezin etrafında çekirdek meydanlardan oluşmaktadır ve bu meydanlar birbiriyle ilişkilidir. Herhangi bir formu, biçimi olmayan, sınırı belli olmayan meydanlar ise biçimsiz meydanlar olarak adlandırılmaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁸ Akman, "Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi", 18.

¹⁴⁹ Ejder Ulutaş, "İmgeden Gerçekliğe: Kamusal Bir Mekân Olarak Meydan", *İçtimaiyat* C.3, S.2 (Kasım 2019): 141, <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.644739>.

¹⁵⁰ Akman, "Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi", 23.

¹⁵¹ Akman, "Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi", 19.

Meydanlar genelde önemli bir güç kaynağı yanında konumlanmıştır. Çoğu meydan cami ve kiliselerin önünde, hükümet meydanında yerleşmektedir. Meydanlar her türlü ekonomik, siyasal, kültürel etkinliklerin yapıldığı, herhangi kısıtlama yapılmadan herkesin istediği zaman dahil ola bildiği, kentlilik bilincinin olduğu, insanların sosyalleştiği, demokratikleşme yolunda katkıların sağlandığı, iktidarın gücünü gösterdiği mekanlardır.¹⁵²

Tarihteki en eski meydanlardan biri olan Forum toplum için hem pazar yeri, hem okul, hem mahkeme, hem de siyasetin ve dinin kendini gösterdiği alan idi. Meydanlar en uygun mesaj verilme yerleri idi ve toplumun tamamının haberdar olması için bazı olaylar meydanlarda gerçekleştirilmiştir. Toplum içerisinde ortaya çıkmış, toplumu dönüştürmeyi hedefleyen düşüncelerin büyük çoğunluğu eğer kabul görürse meydanlar vasıtasıyla somutluk kazanmaktadır. Bunun sebebiyse bu düşünceyle bağlı takdir etme ve cezalandırmalar halka göstermek için meydanlarda yapılmıştır. Hatta dilde kendine yer bulan meydan okumak, meydana çıkarmak gibi bir sıra deyimler de meydanın toplumların hayatında önemli olduğunu göstermektedir.¹⁵³

Rousseau meydanları anayasanın temeli olarak görmüştür. Meydana toplaşan vatandaşlardan iktidar olmak için berat isteyen siyasetçiler halkın desteğini burada kazanmak zorundadırlar. Burada halkın desteğini kazanan kişiler meşru şekilde iktidar ola bilirler. Bu açıdan meydanları meşrulaştırma mekanı olarak görmek mümkündür. Bu sebeple de İtalya'da halkın başkaldırısına, halk hareketlerine meydan hareketleri (movimenti di piazza) denmektedir. Aynı şekilde meydana inmek deyimini de iktidara karşı ayaklanma olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda meydanlara çıkmak ve meydanlara inmek gibi iki farklı deyim mevcuttur. Eğer iktidar halkı bir konuda mecbur etmek, halk hareketlenmesinin karşısını almak, halkı hizaya sokmak istiyorsa, askeri, tankı ve diğer güç unsurlarıyla meydanlara çıkar deyimini kullanılmaktadır. Ancak halk iktidarı, devleti eleştiri, ikaz, uyarı niteliğinde hareketlenirse bu durum halkın meydana inmesi olarak ifade edilmektedir.¹⁵⁴

Meydanların geçmişteki durumuyla mukayesede işlevselliğinin zayıflaması siyasal etkisinin yok olduğu anlamına gelmemektedir. Siyasetin her zaman olduğu gibi

¹⁵² A.g.m. , 19–20.

¹⁵³ Ulutaş, "İmgeden Gerçekliğe", 142.

¹⁵⁴ Ulutaş, "İmgeden Gerçekliğe", 144.

mekana ihtiyacı var. Siyaset insan toplulukları arasındaki mücadeledir ve meydanlarda bir araya gelmiş topluluklar büyük bir siyasal güç oluşturmaktadır. 21. Asırda Kahire’de Tahrir Meydanı’nda olanlar da meydanların toplumların hayatında ne derecede önemli olduğunu ve halen işlevsel olduğunu göstermektedir. Dünyanın farklı şehirlerinde meydanlar halen iktidarı eleştirmek, iktidara karşı durmak için kullanılmaktadır. Eğer iktidarlar halkın başkaldırısının önünü kesmek için tüm iletişim araçlarını kapatırsa, sosyal medya araçlarını etkisizleştirirse meydanlar halkın bir araya gelerek dayanışması, iktidara muhalefet etmesi için en uygun yerlerdir. Hatta en yaygın sosyal medya araçlarından olan Facebook ve Twitter’da insanların toplu şekilde itiraz etmesinden önce sokağa çıkan, meydanlara toplaşan halk iktidarı daha fazla zor durumda bırakmış olur.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Akman, "Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi", 29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET İDEOLOJİSİNİN BAKÜ ÖRNEĞİNDE MEKANA YANSIMASI

Algılar insanı çevreleyen ortamın etkisiyle oluşmaktadır. Genelde bu algılar bizi çevreleyen doğal ortamın etkisiyle oluşmaktadır. Ancak bazı zamanlarda bu ortamlar toplum mühendisliğiyle uğraşan kişiler veya kurumlar tarafından bilinçli şekilde yapay olarak oluşturulabilir. Özellikle ideolojik açıdan topluma belli bir düşünceni empoze etmek isteyen iktidarlar çevreni düzenleme konusunda daha dikkatli olmuştur. İktidarların oluşturduğu yapay çevreler uzun bir tarihi süreçte toplumlar için farklı bir anlam çerçevesi yaratmıştır. Ancak bu çerçevenin yapay şekilde oluşturulması toplumları geçmişinden koparmış, kendi kültürüne yabancılaştırmıştır. Toplumlar sadece kendi geçmişlerine yabancı olmamış, daha önceki süreçte bir sıra ilişkileri mevcut olan diğer toplumlarla da karşılıklı ilişkilerini ve kültürel bağlarını kaybetmiştir. Buna gösterilebilecek en iyi örneklerden birisi Sovyet döneminde Türk dilli halklar arasındaki ilişkilerdir. Aynı zamanda bazen yapay çerçeve aynı çerçeve içindeki halkları bir sıra farklılıklara rağmen yakınlaştıra bilmektedir. Çünkü yapay çerçevenin etkisiyle bazı farklı olan değerler ortadan kalkmakta, asimile olgusu kendini göstermektedir. Önce Çarlık, daha sonra ise Sovyet yönetimi altında yaşayan halklara karşı kimlik direktmesi uygulanmıştır. Bu çaba bazen Rus dilini halklar arasında yaygınlaştırarak hayatın her alanında hakim duruma getirmeye çalışarak, bazen Hristiyanlaştırma veya dinden uzaklaştırma, ateist bir toplum kurma çalışmalarıyla kendini göstermiştir. Mekansal değişimde gerçekleştirenler ise ideolojik tutumun, kimlik çabalarının başka bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölümde Sovyet ideolojisinin Bakü kenti örneğinde mekan üzerindeki etkisi incelenecektir. Sovyet döneminde Bakü'de hayatın her alanına yönelik, Sovyet ideolojisine hizmet eden yapılar inşa edilmiştir. Bu mekansal değişim iki farklı başlık altında ele alınmıştır. Öncelikle bireyin yaşam alanının Sovyet döneminde geçirdiği değişim ele alınmıştır. Sovyetler işçi devleti olması sebebiyle kendine olan güveni güçlü tutmak için tüm işçileri hızlı bir şekilde konutla temin etmeye çalışmıştır. Ancak ideolojik tutumuna göre eşitliğe çok önem vermiş, inşa edilen yapılarda çeşitlilik ve estetik güzellik aramamış, binaların tek tip şekilde inşasını teşvik etmiştir. Bu bölümde

önce yaşam alanları Sovyet ideolojisi bağlamında ele alınmış, geçirdiği tarihsel süreç incelenmiştir. Daha sonraki alt başlıklarda ise Sovyet ideolojisinin kamusal alanları, çevreni nasıl değiştirdiği, aynı zamanda kamusal alanlarda hangi vasıtalarla kendini görünür kıldığı analiz edilmiştir.

3.1. Sovyetler Birliği ve Propaganda Araçları

Çarlık Rusyası'nda hayat standartları oldukça aşağı düzeydeydi. Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle hayat şartlarının daha da ağırlaşması halkın Çarlık rejimine karşı çıkması sonucunu verdi. Askerler de halka katılarak çarı devirdiler ve Bolşeviklerle Menşevikler arasındaki mücadele başladı. 25 Ekim 1917 senesinde Bolşevikler bu mücadeleden zaferle çıktılar ve Lenin'in önderliğinde 1922 senesinde Türkistan, Kafkas cumhuriyetleri, Baltık ülkeleri, Ukrayna, Belarus'u kendine katan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu.¹⁵⁶

Büyük bir yüzölçümüne sahip olan Sovyetler Birliği 1991 senesinde dağılına kadar 20. asırda başlıca siyasi aktörlerden biri olmuştur. Sovyetler Birliği en güçlü etkiyi baskı altında tuttuğu ülkeler üzerinde bırakmıştır. Özellikle Türki cumhuriyetler(Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan) Sovyetler içinde başat güç olan Rusyadan hem dil, hem din açısından farklı oldukları için daha çok değişime maruz kalmıştır. 70 yıl süren Sovyet hakimiyetinde bu ülkelerin halklarında ciddi ölçüde sosyal, kültürel ve siyasi değişimler gerçekleşmiştir. Sovyetler bu halkların karşılıklı bağlarının zayıflamasına sebep olmuş, genel olarak kendi sınırlarına haps olmuş ulus devletlere dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemden bahsederken bazı olumsuz yönlerle birlikte olumlu değişimlerin gerçekleştiği de vurgulanmalıdır. Sovyet döneminde halkların kültürel yaşamı ciddi biçimde erozyona uğramış, dil yeterli ölçüde gelişmemiş, sosyal yaşamda bir sıra sıkıntılar ortaya çıkmış, insanların din özgürlüğü elinden alınmış ve genelde ateizm tebliği yapılmış olmakla birlikte tarım, spor, sanat gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 90'lı yıllarda bağımsızlıklarına kavuşan bu ülkeler halen Sovyet döneminin izlerini bir çok alanda taşımaktadırlar. Bu sebepten bu ülkelerin bugünkü

¹⁵⁶ Cafer Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, S.1 (Eylül 2019): 19.

durumunu iyi seviyede anlamak için bu ülkeler üzerindeki Sovyet etkisini analiz etmek gerekmektedir.¹⁵⁷

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra yöneticileri kendi ideolojileri doğrultusunda toplum inşası için çalışmaları başlattılar. Bu problemlerden birisi Çarlık Rusyası döneminden kalan milliyetler problem idi.¹⁵⁸ Başlangıçta bu konuyla ilgili olumlu adımlar atılsa da daha sonraki süreçte tek tip Sovyet insanı oluşturmak başlıca amaca çevrildi. Bu çalışmalar sadece türk dilli halklara karşı değil, Sovyetlerin bünyesinde olan tüm topluluklara karşı yöneltilmişti. Farklı dinlere, dillere ve ırklara musamaha göstermeyen yöneticiler ideolojik propagandalarla toplumun sadece kendilerinin sunduğu değerlere sıkı şekilde bağlanmasını istemekteydiler.¹⁵⁹

Başlangıçta halkların bir sıra konularda özgür olacağı söylene de daha sonra bu söylenenlerden vaz geçildi. Bunun sebeplerinden birisi köklü bir tarihe, medeniyete sahip bölgelerde yumuşak güçle Sovyet ideolojisinin kabul görmesi mümkün değildi. Özellikle Stalin döneminde şiddet kullanımı yaygın hal almaya başladı. Bu baskıcı politikalar halklar üzerinde silinmez izler bırakmıştır. Farklı milletlerden olan insanlar 20'li yıllarda önemli görevlerde yer alsalar da 30'lu yıllarda bu politikadan geri adım atıldı. Yeni Sovyet kimliği veya Sovyet insanı oluşturmak için ruslaştırma politikaları başladı. Rusçanın hayatın her alanında hakim kılınması için propaganda yürütüldü ve yerel diller bir sıra eksikleri olması bahanesiyle eleştirilere maruz kaldı. Rusça bilimin dili olarak lanse edildi ve entelektüel olmak için rusça bilmek ön plana çıkarıldı.¹⁶⁰

Sovyetler kendi ideolojisini topluma empoze etmek için aynı zamanda göç politikalarını kullandı. Bu politika milletlerin ulus olma düşüncesini yıkmaya hizmet etmekteydi ve rus olmayan halklara karşı uygulanmaktaydı. Aynı zamanda türk dilli halkların yaşadığı coğrafyalarda göçe zorlanmalar sonucunda demografik yapıda ciddi değişimler gerçekleşmiştir. Tehcir edilen türkler kendi memleketlerinden uzak düştükleri için kültür erozyonuna da maruz kalıyorlardı. Tehcir olundukları bölgelerde

¹⁵⁷ Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 18.

¹⁵⁸ Halit Kakinç, "Sultangaliyev ve Milli Komünizm", *Araştırma-İnceleme* (Kadıköy, İstanbul: Bulut Yayın Dağıtım, 2003), 256–57.

¹⁵⁹ René Cagnat et al. , *İmparatorluklar Beşiği, SSCB, Çin ve İslam 'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı* (İstanbul: Alan, 1992), 143–47.

¹⁶⁰ Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 20.

ise yerli nüfusla sadece rusça üzerinden iletişim kura biliyorlardı. Hem iletişimde, hem eğitimde rusçayı kullanan, kültürünü kaybeden bu halklar zamanla ruslaşmış oldular. Bu politikaların sonucu olarak bu gün eski Sovyet topraklarında yaşayan türkler hala kendi ana dillerinde konuşmayı bilmiyorlar. Rusça konuşmalarından dolayı hem kendi kültürlerine yabancı kalmışlar, hem de kendilerini rus milletine yakın olarak hissetmektedirler.¹⁶¹

Sovyetler önemli görevlere rus milliyetinden olan kimseleri getirmekteydi. Türk dilli halklar ise hem kendi kültürlerine yabancılaştırıldı, hem de aralarındaki farklılıklar derinleştirilerek anlaşmazlığa sürüklendiler. Her bir türk boyu için Sovyet devleti kurulurken ayrı cumhuriyet tesis edilmişti. 1991 senesinde bağımsızlığını kazanan ülkeler Sovyet etkisini atmak için bir sıra önemli konularda değişimler gerçekleştirdiler. Ancak aralarında oluşturulan mesafe ve anlaşmazlıklar ise sürmektedir.¹⁶² Diğer önemli bir konu ise Sovyet devrinde kadınların iş hayatına celb edilmesi olmuştur. Daha önce hem göçebe kültürünün etkisiyle, hem de dini konuların tesiriyle kadınların sosyal hayatta görünürlüğü aşağı düzeyde idi. Ancak Sovyetler kadınların eğitim alması ve iş hayatında yerlerini alması için çaba sarfetti. Bu çabanın sebeplerinden birisi devletin işgücüne olan ihtiyacıydı. Bir diğer sebep ise evde kalan kadınlar devletin Sovyet insanı yaratma hayalinin karşısında engele dönüşecekti. Kadınların evde kalarak çocuklarını kendi kültürü doğrultusunda büyütmesi yerine işgücüne katılması gençlerin Sovyet kültürünü benimsemesini, kolayca bu kültüre entegrasyonunu getirecekti.¹⁶³

Sovyet kültürünün toplum tarafından benimsenmesi için biliçli olarak zemin hazırlanmıştı. Bununla birlikte iş bulmak için Sovyet veya rus kültürünün hakim olduğu büyük kentlere gelenler de bilinçsiz olarak bu kültürü zamanla benimsemekteydi. Eskiden halkların sahip oldukları bayramları kutlamak Sovyet döneminde yasaklandı ve yerine yeni bayramlar konuldu. Eğer herhangi bir bayram sosyalist içeriğe sahip olursa onu kutlamaya izin veriliyordu. Bu toplumlar halen kendi kültürlerinde olmayan bir sıra Sovyetlerin getirmiş olduğu bayramları kutlamaya devam etmektedir. Lenin tarafından din, Sovyet ideolojisinin benimsenmesine en

¹⁶¹ Mustafali, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 21.

¹⁶² Mustafali, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 21.

¹⁶³ Mustafali, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 25.

büyük engel olarak görülmüştür. Bunun için de dine karşı mücadele verilmiş, tiyatrodan ve sinemada din aleyhine her zaman propaganda yürütülmüştür.¹⁶⁴

Sovyet ideolojisini topluma empoze etmek için önemli araçlardan birisi tarih yazıcılığı olmuştur. Farklı devletleri bir arada tutmak ve Sovyet işgalini haklı göstermek için tarih yazımı büyük önem taşımaktaydı. Halkların tarihindeki bazı önemli kişiler gerektiğinden daha fazla öne çıkarılırken bazı kişiler ise haksız yere eleştirilmiştir. 1991 senesi sonrasında bağımsızlıklarını kazanan ülkelerde tarih yazımında ciddi değişiklikler gerçekleşmedi. Çünkü tarih yazımını gerçekleştiren kişiler Sovyet döneminde yetişen insanlardı.¹⁶⁵

Sovyet ideolojisini yaygınlaştırmanın bir diğer aracı sinemalar olmuştur. Sovyetler devletinde patika yollarının olduğu en ücra köylerde bile ayda bir defa sinema gösterilmekteydi. Duygusal konuların işlendiği filmler işçileri överken Sovyet ideolojisinin de zihinlerde kendine derin yer edinmesine imkan sağlıyordu. Aynı amaçla ülkenin her tarafında kültür ve sanat merkezleri yaratılmıştı. Bu merkezler Sovyet döneminde devletin propaganda araçları gibi çalışsa da Sovyetler sonrası Azerbaycan'da ve diğer eski Sovyet ülkelerinde sanatın gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştu.¹⁶⁶

Birlik içerisindeki devletlerde yer isimleri Sovyet ideologlarının veya Sovyet rehberlerinin isimleriyle değiştirilmişti. Yerleşim birimleriyle birlikte sokak ve kurumların isimlerinde de değişim gerçekleştirildi. Birlik içerisindeki tüm cumhuriyetlere sosyalist ideoloji çerçevesinde bayrak ve marş tahsis edilmişti. Bağımsızlık sonrasında da cumhuriyetlerin ilk olarak değiştirdikleri semboller bunlar olmuştur. Sovyet döneminde, hatta Sovyetler sonrasında kentlerde halen Sovyet dönemine mahsus izler kendini göstermektedir. İster sokak isimlerinde, ister binaların dış görünümünde, ister heykeller ve mimari yapılarda, hatta mezarlıklarda Sovyet ideolojisinden bazı izler kalmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 25–26.

¹⁶⁵ Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 25–26.

¹⁶⁶ Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 27.

¹⁶⁷ Mustafalı, "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler", 28.

3.2. Sovyetler Döneminde Konutların Değişimi

Kapitalist üretim ilişkileri ağır şartlar altında çalışan büyük bir kesimin oluşmasına sebep olmuştu. Sanayi devrimiyle bir çok insan kentlerde kendilerine iş bulmuş olsalar da barınma şartları olumsuzdu. Devletler bir çok insanın refah sınırının, standartların altında yaşam koşulları içinde olmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu konuya ilgi göstermemiştiler. Liberal ilkeleri benimsemiş devletlerde kiracı ve ev sahibi arasında sözleşmeler yapılmış, devlet tarafından bu sözleşmeler karşılıklı ilişkileri düzenleme için yeterli olarak görülmüştür. Aynı zamanda devletler bu sözleşmeler kapsamında ortaya çıkan problemleri çözmek, bu bağlamda ortaya çıkan sağlık ve ahlaki zeminde oluşan problemlerle uğraşmış, diğer konularda yardımcı olmamıştır.¹⁶⁸

Dünya savaşları arasındaki zaman diliminde konut problemlerinin giderek artması, fakir nüfusun bu problemleri kendi başına çözememesi, bu sorunların politik, ekonomik ve sosyal düzeyde başka problemlere yol açması iktidarların da bu sorun üzerinde fokuslanmasına, çözmek için çaba göstermesine sebep olmuştur. Savaşlar ve doğal felaketler de hem insanların evlerini kaybetmesine neden olmuş, hem de ülkenin ekonomik açıdan zayıflamasıyla büyük bir işsiz ordusunu ortaya çıkarmıştır. Konut sorunlarını çözmek için ilk başta kira konusunda bazı sınırlamalar getirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise nüfusun konut sorunlarına daha toplu çözüm bulmak için politikalar yürütülmüştür. İşçilerin bir çoğunun barınmak için yerinin olmaması sebebiyle konut sorunu sadece işçilere yönelik olarak düşünülmekteydi. Ancak durumu işçilerle mukayesede daha iyi olanlar da benzer problem yaşamaktaydı. İşçi sınıfının ihtiyaçlarını karşılamak için ele alınan konut sorunu bir noktadan sonra orta sınıfı da kapsamı içerisine almış oldu. Bu sorun 20. asırda en fazla fakir ülkelerde kendini belirgin şekilde göstermiştir. İster fakir ülkelerde, ister Batı Avrupa ülkelerinde devletler yurttaşların konut sorunlarını çözerken bazı öncelikler

¹⁶⁸ Ruşen Y. Keleş, "Sosyal Konut Politikası Kavramı Üzerinde Bir Deneme ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 21, S. 2 (Şubat 1966): 167–68, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000440.

belirlemişlerdir. Bu önceliklere gelir seviyesiyle birlikte bazı durumlarda çocukların sayısı da dahil olmuştur.¹⁶⁹

Konut sorununun çözümünde konutların inşa edilme kalitesi ve genişliği de önemli noktalardan olmuştur. İnşa edilen konutun malzemesi, katlarının sayısı, alan standartı, yapı tarzı her zaman tartışılmıştır ve en doğru maliyet önceliği belirlenmeye çalışılmıştır.¹⁷⁰

Azerbaycan'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra Bakü'de planlama çalışmaları başlatılmıştır. Aynı zamanda yeni ilçelerin kurulması için çalışmalar yürütülmüş, yeşil alanlar da genişletilmiştir. Yeni ilçeler kurulurken sosyalist ortamda işçilere öncelik verilmiştir. Bakü'deki petrol çalışanları diğer işçilerle mukayesede önceliğe sahip olmuştur. Bu çalışmaların iyi bir seviyede yürütüldüğünü vurgulamak gerekmektedir. Hatta bunun için Sovyetler Birliği'nin en yetenekli mühendisleri, mimarları bu işe yöneltilmiştir. Bu kişilere Prof. Alexander Platonoviç İvanitski, Prof. Lev Aleksandroviç İlyin, Aleksey Viktoroviç Şusev, Alexander ve Viktor Vesnin kardeşleri, Vladimir Nikolayeviç Semyonov, Lev Vladimiroviç Rudnev gibi kişileri örnek göstermek olur.¹⁷¹

Bakü 20. asırda hızla gelişen şehirlerden biri olmuştur. Şehrin hızla gelişmesinin başlıca sebebi petrol endüstrisi olmuştur. Hem ekonomik durumun daha iyi olması sebebiyle, hem de çalışmak için diğer bölgelerden bir çok kişi kente akın etmiştir. Hatta Bakü nüfusuna göre Rusya'nın bir çok büyük kentleriyle mukayesede daha ileride olmuştur. Bakü'de yeşil dokunun olduğu bölgelerde, iş yerine fazla yakın olmayan yapılar inşa edilmekteydi. Nüfus artmasıyla konutlar yetersiz kalsa da Sovyet döneminde bu işe özel dikkat gösterilmesi sonucu çalışmalar her zaman devam etmiştir. Konutlar inşa edilirken evli ve bekar olan kişiler için farklı yapılar tasarlanmıştır. Evli kimseler özel alanı olan konutlara yerleştirilirken bekarlar ise yurtlara yerleştirilmekteydi. Zamanla bölgelerde çalışanların sayısı hızla artmakta,

¹⁶⁹ Keleş, "Sosyal Konut Politikası Kavramı Üzerinde Bir Deneme ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası", 168–70.

¹⁷⁰ Keleş, "Sosyal Konut Politikası Kavramı Üzerinde Bir Deneme ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası", 171.

¹⁷¹ E. Gasımzade, S. Dadaşova, and F Mammedov, *Bakı Tarixin Sehifeleri (Bakü Tarihin Sayfaları)* (Bakü: Şerg-Gerb, 2013), 61.

inşa edilen yapılar yetersiz kalmaktaydı. Bu zaman bazen eski yapılar yıkılarak yerine daha kullanışlı yapılar inşa ediliyordu.¹⁷²

Sovyet yapıları kendi ideolojisi doğrultusunda inşa edilse de 20. yüzyılda modernizm akımı tüm dünyada yaygınlaşmıştır. Fransız mimarlardan Tony Garnier ve alman Peter Behrens bu akımın ilk mimarları olmuştur. Bu akımda en başlıca malzeme olarak betonarme kullanılmıştır. Konstruktivizm ise bir sıra farklı yöntemleri kapsayan alan olarak ortaya çıkmıştır. Bu akım içindeki mimarlar farklı teknikler ve malzemelerin arayışında olmuştur. Sovyet konstruktivistleri de benzer arayış içerisinde olmuş, farklı yapıtlar ortaya koymuşlar. Sovyet mimarları konstruktivizmin prensiplerini farklı türlerde uygulamış, pedagojik aktiviteler düzenleyerek yeni kadrolar hazırlamaya çalışmışlardır. Aynı zamanda Sovyet ideolojisine hizmet eden propaganda vasıtaları, posterler ve d. ürünler gibi kampanya ürünleri hazırlamaya özen göstermişlerdir.¹⁷³

Konstruktivizm döneminin diğer dönemlerden en önemli farkı tek tip yapıtlardan kaçınmaktır. 1920 ve 1930 yılları arasında bu düşüncenin sonucunda Azerbaycan mimarisinde bir sıra yenilikler ortaya çıkmıştır. Ancak yeniliklerle beraber bazı sorunlar da oluşmuş, sonraki dönemlerde farklı bir yol izlenilmesine sebep olmuştur. 1920 senesine kadar Azerbaycanda farklı tarzlarda yapıtlar inşa edilse de milli mirasa ait özellikler de tatbik edilmekteydi. Batının etkisiyle Azerbaycan'da inşa edilen bir sıra farklı binalar Bakü'nün sokaklarını süslemekteydi. Ancak 1920 yılı itibariyle milli mirasa ait olan özellikler ve hatta modern olan tarz beğenilmedi ve konstruktivist tarz benimsenildi. Bu dönemin en önemli mimarı olan Le Corbusier Sovyet mimarlarıyla iletişim içerisinde olmuş, Sovyetler Birliği'ne gelmiş, bu dönemin üzerinde büyük etkisi olmuştur. Le Corbusier Sovyet mimarlarından İvan Leonidov'u beğenmiş, rus konstruktivizmi için umud olarak görmüştür.¹⁷⁴

Sovyetler, insanları ortak bir düşünce etrafında birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu sebepten dolayı da yaşam alanlarını da bu amaç doğrultusunda inşa etmeye çalışmıştır. Komün konut tipi bu amaçla uygulanmış, ortak yaşam alanı sunmuştur. Bakü'de 1920 yıllarından başlayarak komün evler inşa edilmiş, birlikte yaşamaya karar veren insanları ortak mülkiyet üzerinden bir arada tutması hedeflenmiştir. Komün sistemi

¹⁷² Aliyev E. , *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı / Konstruktivizm Devri, 20. Yüzyıl 1920-1930'lu Yıllarında Bakü Mimarlığı*, (Bakü: Şerg-Gerb, 2013), 138.

¹⁷³ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 20.

¹⁷⁴ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 126–28.

dünyada bir kaç ülkede uygulanmıştır. Bakü’de ise 1920 yıllarında başlasa da 1930’lu yıllarda daha yaygın şekilde kullanılmıştır. İlk komün evler Bakü’de pilotlar için uygulanmıştır. Daha önceki sistemde her daireye ait banyo mevcut değildi, banyolar koridorda konumlandırılmıştı ve farklı aileler tarafından kullanılmaktaydı. Mutfaklar da banyolar gibi her katta bir adetti ve kat sakinleri tarafından kullanılıyordu. Daha sonraki komünlerde ise her daireye ait mutfak ve banyo olmuştur. Aynı zamanda evli ve bekar kişiler için tahsis edilen evler farklıydı. Bekar, yahut yalnız yaşayan kişiler için inşa edilen binalar küçük, tek odalı olmaktadır. Yalnız yaşayanların binalarında banyolar katlarda genel olarak kullanılmaktaydı. Sosyal hayata önem verildiği için bu tür yapılar içerisinde kütüphaneler, danışma, bakkal, yemekhane bulunmaktaydı ve insanların bu mekanlarda bir araya gelmesine hizmet etmekteydi.¹⁷⁵

Sovyetler döneminin başlangıcında inşa edilen komün evler toplum tarafından beğenilerek kabul görse de zamanla daha da geliştirilmiştir. Ev-komün uygulaması mahalle-komününe dönüştürülerek daha başarılı şekilde uygulanmıştır. Mahalle-komün sistemi hem mimari açıdan, hem de görünüş açısından ev-komün sisteminden daha üstün olmuştur. Dörtgen şeklinde olan bu yapılar avlu meydana getirmiş, amacı doğrultusunda katlardan ibaret olmuştur. Posta, çamaşırhane binaları bir katlı olurken, çocuk kurumları iki, konutlar ise dört katlı olmuştur. Konut binalarının zemin katları ise revirler, kütüphaneler, eczaneler olarak kullanılmıştır. Bu tarz sosyal faaliyet alanlarının konutların içinde yer alması insanların yaşamlarını kolaylaştırmıştır.¹⁷⁶

Sovyetler döneminde ilk başlarda amaç insanların yaşam şartlarını iyileştirmek olmuştur. Bu amaçla hem hızlı şekilde konutlar inşa edilmiş, hem de sosyal yaşantı için yapılar kurulmuştur. Kentlere iş aramak için gelen insanlara konutlar inşa edilirken kültür evleri ve işçi kulüpleri de unutulmamıştır. Konutların daha önce kentlerin merkezlerinden uzakta inşa edilme sebebi kentlerdeki tarihi görüntünün bozulmak korkusu olmuştur. Ancak tecrübeli mimarlar kentlerdeki tarihi çevreyle uyumlu olan yapılar inşa edebilmiştir. Konutların şekli genelde aynı olduğu için mimarlar farklı deneyimler yapamasa da kültür evleri ve işçi kulüpleri inşa ederken farklı üslupları denemektedirler. Genel olarak konut inşalarını değerlendirdikte hem

¹⁷⁵ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 157.

¹⁷⁶ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 159.

toplumun ihtiyacını karşıladığı görülmüş, hem bir çok açıdan rahat çevre oluşturmuş, hem de kentlerdeki tarihi yapılarla uyumlu şekilde inşa edilmişlerdir.¹⁷⁷

1930'lu yılların sonlarına kadar Bakü'de konstruktivizm etkili olmuş ve diğer üsluplar arka planda kalmıştır. Bu binaların halk tarafından bu kadar rağbet görmesinin nedeni hem yeni bir tarz olması, hem de bazı kolaylıkları sunması olmuştur. Bu tarzda inşa edilen yapılar kentte dinamik bir yapı oluşmasına katkı sunmuştur. Ancak sıradışı görüntünün yanında karmaşık bir yapı da ortaya çıkmıştır. Bakü'de konstruktivizmin tipik özelliklerini tasarruf, fayda ve güzellik kelimeleriyle ifade etmek mümkündür. İnşa edilen tüm yapılarda bu söylenenlerle karşılaşmak mümkündür. Sovyetler Birliği yeni kurulduğunda Bakü'de uygulanan bu üslup başarılı olunca yaygınlaştı ve kente özgü Bakü Konstruktivizmi denilen yeni bir üslup oluştu. Bakü Konstruktivizmi bazı konularda Sovyet konstruktivizminden farklı özellikler taşımıştır. Bunun sebebi ise daha önceden Bakü'de var olan klasik üslubu koruma çalışmaları ve Bakü'nün Sovyetler Birliği'nin diğer kentlerinden farklı olan iklimi olmuştur. İklinden dolayı modernizmin bir sıra özellikleri bir çok Sovyet kentinde uygulanma imkanı bulamamıştır. Bakü'nün iklimi daha sıcak olduğu için ise cephe boyu geniş camlar, çatılarda bahçeler, açık teraslar gibi bir sıra uygulamalar yapıla bilmiştir. Bu özellikleri kullanarak inşaatın yapılması diğer Sovyet şehirleri içerisinde Bakü'nü şehrin güzelliği bakımından öne çıkarmıştır.¹⁷⁸

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra konstruktivist üslubun hakim olması ve diğer üslupları bastırması mimari alanda gelişmeye ve mekansal değişime olumsuz anlamda yansımıştır. 1940 yılına kadar bu süreç devam etmiştir ve farklı gruplar arasında mekansal değişime yön verme mücadelesi devam etmiştir. Bir sıra olumsuzlukların ortaya çıkması sebebiyle 1932 yılında Sovyet Mimarlar Birliği oluşturuldu. Sovyet Mimarlar Birliği'nin kurulması çevreyle ilgili oluşan sorunları çözmeye başarılı olmuştur.¹⁷⁹

Konstruktivizm dönemi bir sıra başarılı işlerin ortaya çıkmasına sebep olsa da kısa ömürlü olmuştur. Mimarlar Birliği kurulduktan sonra Stalin diğer konularda olduğu gibi mimari tarzları da ideolojik çerçeve içerisinde değerlendirmiş ve konstruktivizmin halk tarafından da beğenilmediğini, halkın değerlerini taşımadığını ileri sürmüştü.

¹⁷⁷ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 168-71.

¹⁷⁸ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 237.

¹⁷⁹ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 251.

Kent mimarisi hakkında son kararı Stalin'e göre mimarlar değil, halk vermeliydi. Ancak tüm konularda olduğu gibi demokrasi söz konusu olmamış, otoriter şekilde kararlar yönetim tarafından alınmış ve halk tarafından uygulanmıştı.¹⁸⁰

Konstruktivizm yönetim tarafından eleştirilince klasik üslubun yeniden güç kazanacağı, yapıların bu tarzda inşa edileceği beklenilmekteydi. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından 1934 senesinde eleştiri yapıldı ve milli geleneklere dönme konusunda fikir beyan edildi. Ancak Bakü'de mekansal değişimde konstruktivist dönemin önemli payı vardı ve günümüzde de bu yapılar değerini korumaktadır. Milli mimarlığın gelişimi ise 1936 senesinde Azerbaycan Mimarlar Birliği'nin kurulmasıyla başlamıştır. Daha önceki dönemde rus mimarları Bakü'de etkili olsalar da milli mimarlık döneminde Bakü'lü mimarlar daha aktif olmuştur. 1930 senesinden 1980 senesine kadar Azerbaycanlı iki mimar Sovyet ideolojisinin milli mimarlığa dönüş politikası çerçevesinde Bakü'de bir çok yapıtların ortaya çıkmasında aktif rol almıştır. Sadık Dadaşov ve Mikail Hüseyinov'un inşa ettikleri binalar bugün de Bakü'nün nitelikli yapıları arasındadır. Azerbaycan'da milli mimarinin oluşumu bu iki mimarın çalışmasıyla yükselmiştir. Konstruktivist üslup her iki mimarın ilk çalışmalarına yansısı da daha sonraki çalışmaları sonucunda özgün bir üslup ortaya çıkmıştır. 1933 senesinde Bakü'de sanatçılar için beş katlı, Bakü'deki yönetici sınıf için ise yedi katlı konutlar inşa edilmeye başlanmıştır. Milli üslupun halk tarafından kabul görmesi sonucu daha sonra profesyonel şekilde sosyal binalarda, konutlarda kullanımı artmıştır. İkinci Dünya Savaşı mimari alanı da ağır şekilde etkilemiş, gelişiminde bir sıra duraksamalara sebep olmuştur. Ancak kentlerde nüfusun hızla artması savaş sonrası mimarinin gelişimini de hızlandırmıştır. 1960 senesine kadar Bakü'nün etrafındaki boş bölgelere toplu şekilde konutlar inşa edilmiştir. Aynı zamanda daha önce mimari yapılarda estetik açıdan güzelliğe dikkat edilmiyordu ve bu konudaki harcamalar israf olarak değerlendiriliyordu. Bu süreçte ise hem dış görünüş dikkate alınmış, hem de iç planlamada ortaya çıkan sorunların çözümüne çaba gösterilmiştir.¹⁸¹

Konstruktivist üsluptan milli tarza geçiş olsa da bazı olumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Konstruktivist dönemde daha çok batılı mimarlardan etkilenen yerli mimarlar milli

¹⁸⁰ E., *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı*, 256.

¹⁸¹ N. Aliyev, *Azerbaycan Memarlığının Klassikleri (Sadıq Dadaşov ve Mikayl Hüseyinov)* (Bakü: Şerg-Gerb, 2013), 259.

mimarinin geri kalmasına sebep olmuştu. Milli mimari döneminde ise Sovyet dönemi öncesi milli mimariden farklı olarak dış cephelerin estetiğine dikkat edilmemiştir. 1880’li yıllarda inşaata büyük miktarda para harcanmış olsa da bu şekilde harcama tarzı Sovyet döneminde uygun görülmemiştir. Dış cepheler için harcanan malzeme ve para Sovyet döneminde israf olarak görülmüştür. Kent çevrelerinde, yeni yerleşim bölgelerinde tek tipte konutların inşası kentin genel görünüşünü olumsuz etkilemiştir. Hatta bazı binalarda dış cephe süslemeleri önceden kararlaştırılmış olsa da daha sonra iptal edilmiştir. Sovyet anlayışının israf olarak gördüğü süslemelerin iptal edilmesi en çok yerli mimarları etkilemiş, yaratıcılığın önünü kesen adım olmuştur. Bakü’de kentin merkezi yerlerinde bir sıra boş araziler yönetim tarafından müsabakalar oluşturularak konutlarla ve sosyal binalarla doldurulmaya çalışılmıştır.¹⁸²

1960’lı yıllardan itibaren mimari açıdan Bakü’de farklı bir dönem başlamıştır. Bu yıllarda şehircilikte de ciddi bir gelişim gerçekleşti ve Bakü gerçek bir başkent görünümünü almıştır. Baküde önemli noktalarda güzel modern yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların inşasında Azerbaycan’daki yerel yönetimin de olumlu etkisi olmuştur.

Şekil 3.2.1: Bakü’de İşçiler İçin İnşa Edilen Çok Katlı Konut Yapıları

Kaynak: Sadıglı, T. ve Yazıcı, E. (2018). Bakü’de İnşa Edilen Çok Katlı Konut Yapılarının Cephe Biçimlenişleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27(2): 211-225.

¹⁸² Aliyev, *Azerbaycan Memarlığının Klassikleri*, 33–34.

3.3. Dini Yapıların Durumu

Birlik içerisinde insanların büyük çoğunluğu Ortodoks Hristiyan, ikinci en büyük çoğunluk ise müslümanlar idi. Müslümanlar Birlik içinde Kafkasya'dan, Kırım'dan Doğu Türkistan'a kadar, Pamir'den Orta İdil'e kadar büyük bir coğrafyada yaşamaktaydılar. Bolşevikler iktidarı ellerine aldıktan sonra dini kendi ideolojilerinin en büyük düşmanı olarak kabul ettiler. 10 Temmuz 1918 senesinde Sovyetler kendi ideolojilerine ters düştüğü için her türlü dini faaliyetleri, okullardaki din derslerini, dini bayramların kutlanmasını, dini neşriyatı yasaklamış, dini okulların tamamını kapatmıştır. Sovyet anayasasının 65. Maddesiyle din yasaklandıktan sonra dindarların bütün hakları ellerinden alınmış, seçme ve seçilme hukukundan mahrum edilmişlerdir. Hatta kurulan kooperasyonlara üye olmalarına izin verilmemiş, onlara yiyecek karnesinin verilmesi bile yasaklanmıştır. Din aleyhine görülen tedbirler halkın itirazına sebep olmuş, müslümanların yaşadıkları bölgelerde isyanlar çıkmıştır. 1925 senesine kadar Azerbaycan'da elli dört defa silahlı çatışmalar yaşanmıştır. Ancak çıkan bütün isyanları, iktidar acımasız bir şekilde bastırmıştır. Aslında daha önce toplumun desteğini kazanmak için göstermelik olarak din hürriyetine vurgu yapılmıştı. 1918 anayasasında din aleyhine propaganda yapma özgürlüğü verilmişken, aynı zamanda sözde din hürriyetinden bahsedilmişti. Dini okulları kapatıp, din lehine çalışmaların yasaklandığı bir ortamda din hürriyetinden bahsetmek çelişkili bir durum idi ve 1936 senesinde değişiklik yapılarak din anayasadan çıkarıldı, anayasanın 124. maddesiyle bütün vatandaşlara din aleyhine propaganda yapma hürriyeti verildi.¹⁸³

Din tamamen yasaklandığı gibi din müesseseleri de devletin malı ilan edilmişti. 1920 senesinden itibaren İkinci Dünya Savaşına kadar camileri kapatma kampanyaları devam etmiştir. Kapatılan camilerin yerinde ise kolhoz binaları, medeniyet evleri, kulüpler, sinemalar, hububat anbarları tesis edilmiştir. Bir kısım camiler ise sökülerek, inşaatlarda malzemelerinden istifade edilmiştir. Örneğin, Şamahı şehrinde sökülmüş 13 caminin malzemeleriyle yeni bir tiyatro binası yapılmıştır. 1924 senesinde Azerbaycan'da Cengaver Allahsızlar Cemiyeti kurulmuş, 1925 senesinden itibaren ise din aleyhine kitaplar ve gazeteler basılmaya başlamıştır.¹⁸⁴

Bakü'deki Şirvanşahlar sarayının iki adet mescidi ve Gence'deki Şah Abbas Mescidi sovyetler döneminde 'Dinsizlik Müzesi'ne dönüştürüldü. Çocuklara ateizmi tebliğ

¹⁸³ Turkey, ed., *I. Din Şûrası: Tebliğ ve Müzakereleri: (1-5 Kasım 1993)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları ; İlmî Eserler, 338. 63 (Din Şûrası, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995), 30.

¹⁸⁴ Turkey, 30–31.

etmek için tamamen dinden kopmalarını sağlayacak ortamlar kuruluyordu. ‘Dinsizlik kursları’ da bu amaçla kurulmuş, öğretmenleri çocuklara dinsizliği aşılama için eğitim sürecinden geçirmekteydi. Bu amaçla yapılan çalışmalara örnek olarak ‘Allahsızlar Sarayı’ni, kentnin farklı yerlerinde açılmış ‘dinsizlik mütalaa salonları’ni, din aleyhine propagandaların yer aldığı kitapların olduğu ‘dinsizlik kütüphaneleri’ni göstermek mümkündür.¹⁸⁵

B. Şahbazbeyov Azerbaycan’da Dini İşler Müvekkili olarak görev yaparken devamlı olarak Moskova’ya bilgi vermekteydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı camilerin açılmasına izin verilmiş, ama sıkı kontrol devam etmekteydi. Şahbazbeyov’un 22.11.1944 tarihinde gönderdiği bilgilerde 6, 1945 senesinde gönderdiği bilgilerde 7 caminin faaliyet gösterdiği belirtilmektedir. 1945 senesinde gönderilen bilgilerde Azerbaycan’daki sinema, çocuk bahçesi, kolhoz binası olarak kullanılan cami sayısının 171, idman merkezi, depo ve diğer benzer amaçlarla kullanılan cami sayısının 577, kullanılmayan cami sayısının 122, yıkılmış camilerin sayısının ise 27 olduğu vurgulanmıştır. Bakü’de faaliyet gösteren Tezepir ve Ejderbey camilerinin ve diğer bölgelerdeki camilerin ziyaretçileri izlenmiş, sık sık baskıya maruz bırakılmıştır. Özel dini günlerde bu camilere gelen kişilerin sayısı ise Moskova’ya rapor edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı zamanı faaliyetine izin verilen çok az sayıda camilerin olmasına rağmen ateizm propagandası güçlü bir şekilde devam etmiştir. 1959 senesinde ise tüm sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan’da da ‘İlmi Ateizm’ dersi okullarda ders olarak okutulmuştur. Üniversitelerde, yüksek okullarda zorunlu ders olan ‘İlmi Ateizm’ aynı zamanda baraj ders idi ve bu dersten kalan kimseler bir sonraki sınıfa geçemezler.¹⁸⁶

Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de ve diğer şehirlerde camilerin kapatılması, daha sonra açılan çok az sayıda caminin devamlı baskıya maruz kalması toplumda çok önemli izler bırakmıştır. Yetmiş yıl devam böyle bir sürecin psikolojik, sosyal, dini, ahlaki, siyasal etkilerinin anlaşılması Azerbaycan’ın bugünkü toplumunu ve siyasasını anlamakta faydalı olacaktır.

¹⁸⁵ Turkey, 31.

¹⁸⁶ Turkey, 40–44.

3.4. Sosyal Kulüpler, Kütüphaneler, Okullar

Sovyet devleti kurumsallaşmaya çok önem vermiştir. Daha önce Azerbaycan nüfusunun okur yazarlık oranı çok düşük olduğu halde Sovyetler döneminde devamlı bir yükseliş kendini göstermiştir. Bu konudaki hassasiyetin sebebi eğitimin sovyet ideolojisini kitlelere kabul ettirmenin en önemli aracı olmasıdır. Daha önceki dönemlerde erkek çocukların bir kısmı, kızların ise büyük çoğunluğu okula gönderilmezken, Sovyetler bu durumu köklü şekilde değiştirdi. Okullarda eğitim vermenin yanında ülkenin her tarafında kütüphane ve sosyal kulüplerin sayısının artması hızlandı. 1920 senesinde Azerbaycan'daki kütüphane sayısı 61, sosyal kulüp sayısı ise 107 idi. Sovyetlerin kurulmasıyla bu alanda çalışmalar büyük bir hızla devam etti ve 1940 senesinde kütüphanelerin sayısı 1389'a, sosyal kulüplerin sayısı ise 1633'e ulaştı. Aynı zamanda basılan kitapların sayısında da müthiş ilerleme gerçekleşmişti. 1920 ve 1926 yılları arasında basılan kitapların sayısı 858 adet idise, 1940 senesinde basılan kitapların sayısı ise 1141 adete ulaşmıştı. Sovyetlerin ilk kurulma yıllarından olan 1926 senesinde Azerbaycan'ın devlet kütüphanelerindeki kitapların sayısı 83361, 1945 senesinde ise bu sayı 678.115 olmuştu. Kütüphanelerle birlikte gazetelerin sayısında da artış gözlemlenmekteydi. 1928 senesinde basılan gazete sayısı 23, 1940 senesinde 185 olmuştu. Bu çabalar vasıtasıyla yönetim tarafından Sovyetleştirme politikası güdülmekteydi. 1926 senesinde Azerbaycan nüfusunun okur yazar oranı %25, 1933 senesinde ise bu oran %50'nin üstünde idi. Devlet tarafından teşkil olunan okuma yazma seferberlikleri vasıtasıyla devamlı olarak halkın okuma yazma oranı yükseltilmeye çalışılmaktaydı. Bu çalışmaların sonucu olarak Sovyetler dünya ülkeleri arasında okur yazar oranına göre ilk sıralardaydı. 1920 senesinde Azerbaycan'daki okulların sayısı 965 adetti. 1940 senesine gelindiğinde ise okul sayısı 4436'a yükselmişti. Öğrenci sayısı da buna paralel olarak 79.400'den 695.000'e yükselmişti. 5 binden daha çok öğrencisi olan üniversite sayısı Azerbaycan'da 1926 senesinde 5 adet idi. 1941 senesinde ise 15 binin üzerinde öğrencisi olan 16 üniversite eğitim faaliyetlerini sürdürmekteydi.¹⁸⁷

Başkent Bakü'de Sovyet döneminde önemli kütüphaneler kurulmuş, kitap sayısında da büyük bir artış gerçekleşmişti. Fethali Ahundov ismini taşıyan en büyük kütüphane 1922 yılında kurulmuş olup 23 Mayıs 1923 yılından itibaren faaliyete başlamıştı.

¹⁸⁷ Okan Yeşilot, *Stalin Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Politikaları*, ed. Emine Gürsoy Naskali and Liaisan Şahin (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 268–70.

Hazırda hizmete devam eden kütüphane milyonlarca kitap, dergi ve s. bulundurmaktadır. Sovyet yönetimi çocuklar ve gençlerin ideoloji çerçevesinde yetişmesi ve eğitim almasına azami dikkat göstermiştir. Bu amaçla kurulmuş büyük kütüphanelerden bir diğeri 1928 senesinde kurulan Cafer Cabbarlı kütüphanesidir. 8 şubesi olan kütüphane halen faaliyet göstermektedir. Çocuklar için kurulmuş olan bir diğerkütüphane Firudin Köçerli kütüphanesidir. 1965 senesinde kurulan kütüphane Kültür Bakanlığının kararı doğrultusunda Maksim Gorki kütüphanesi temelinde hizmet etmekteydi. Sovyetlerin kurulmasından yıkılışına kadar devam eden sürece bakılırsa eğitim, kütüphane çalışmalarının her zaman ön planda olduğu görülecektir. 1928 senesinde Korolenko Şehir Gençler Kütüphanesi, 1938 senesinde kurulan Hoca-Hesen Halk Kütüphanesi, 1954 senesinde kurulan Abdulla Şaig Çocuk Kütüphanesi, 1951 senesinde kurulan Binegedi Çocuk kütüphanesi, 1972 yılında kurulan 8. Mikro-rayon Halk Kütüphanesi, 1973 senesinde kurulan Süleyman Rüstem kütüphanesi, 1981 yılında kurulan Görme Özürlüleri Cumhuriyet Kütüphanesi yönetim değişince politikalarda bazı değişiklikler olsa da halkı ideoloji çerçevesinde bilinçlendirme çalışmalarında aksamaya fırsat verilmeden çalışmaların devam ettirildiğini göstermektedir.¹⁸⁸

3.5. Heykeller ve Anıtlar

Sovyetler döneminde okul müfredatı ideoloji doğrultusunda en baştan yeniden yazıldı, Sovyet ideolojisine uygun görülen kişiler övülürken diğerleri ağır bir biçimde eleştirilene tabi tutuldu. Bu konuda Sovyet eğitim sistemi tarafından takdir edilen en iyi örneklerden biri Mirza Fethali Ahundzade olmuştur. Azerbaycan'ın modernleşmesini isteyen düşünür aynı zamanda ateist olmuş, dine zıt fikirler seslendirmiştir. Sovyet ideolojisiyle örtüşen düşünceleri Sovyetler tarafından takdir edilmesine ve kitaplarda adının geçmesine, düşüncelerinin öğretilmesine sebep olmuştur. Hatta rus heykeltıraş Sabsay tarafından heykeli yapılmıştır.¹⁸⁹

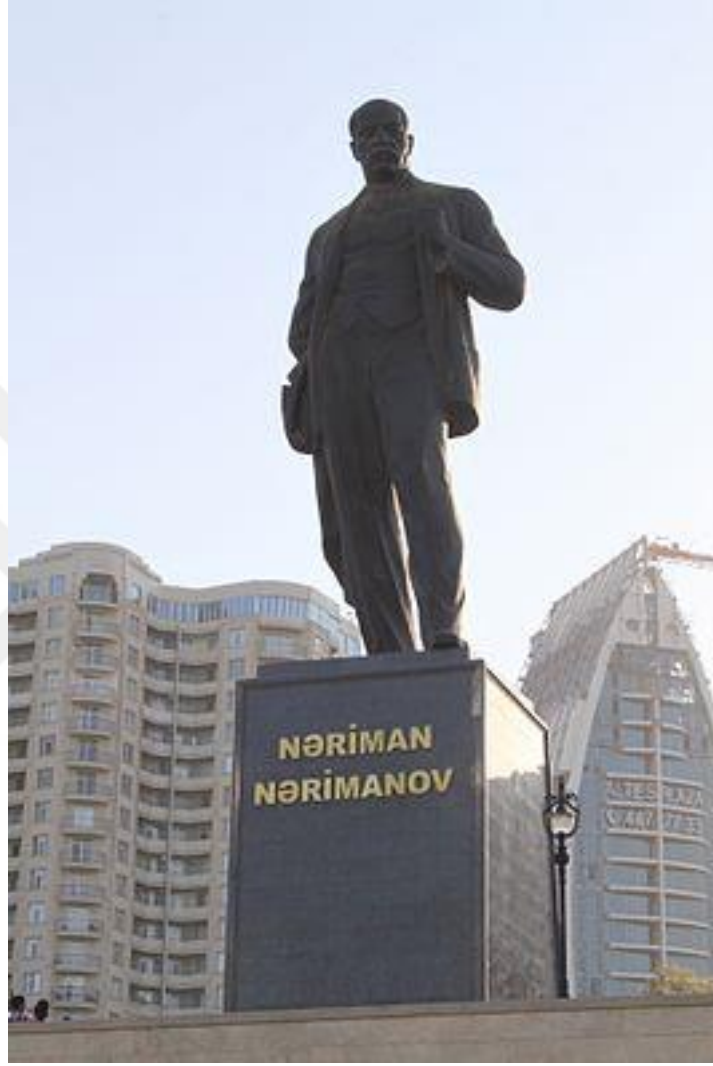
Sovyet döneminde Bakü'deki ideolojik propagandanın en görünür vasıtalarından birisi Kirov'un heykeli idi. 1934 senesinde komünist parti tarafından ölüme mahkum edilen Kirov daha önceleri Azerbaycanda çalışmıştır. 1921 senesinden 1925 senesine kadar

¹⁸⁸ https://www.Azerbaijans.com/index_tr.html,

https://www.azerbaijans.com/content_161_tr.html, [Eylül 2020].

¹⁸⁹ Hamid Algar, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, vol. 2 (İstanbul, 1989), 186.

Azerbaycan Komünist Parti'nin Birinci Sekreterlik görevini yürüten Kirov'a ölümünden sonra Bakü'nün yüksek noktalarından birinde heykel dikilmiştir. Dağüstü Park denilen yerde inşa edilen heykel tunçtan dökülmüştür. Bakü'de inşa edilen önemli heykellerden bir diğeri yerli heykeltıraş Celal Karyağdı tarafından yapılmıştır.

Şekil 3.5.1: Neriman Nerimanov Heykeli

Kaynak: “ Neriman Nerimanov Heykeli “

[https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99riman_N%C9%99rimanovun_heyk%C9%99li_\(Bak%C4%B1\)](https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99riman_N%C9%99rimanovun_heyk%C9%99li_(Bak%C4%B1)) [25 Eylül 2020].

1954 senesinde inşa edilen Lenin heykeli Ekim Devrimi şerefine inşa edilmiş olup on bir metre yüksekliğe sahip olmuştur. Heykeller inşa edilirken Sovyetlerin hakim olduğu topraklarda toplumların zihninde farklı bir tarih bilinci oluşturmak, hem de bu

topraklar üzerinde kendilerinden iz bırakarak kendi tarihlerini kurgulamak amacı taşımıştır.¹⁹⁰

Sovyet döneminde Bakü'de inşa edilen bir diğer önemli heykel Neriman Nerimanov anısına yapılmış heykeldir. Neriman Nerimanov Sovyetlerin ilk kurulduğu yıllarda Azerbaycan'ı yönetmiştir. Milli konularda hassas olan Nerimanov bunun için hatta Stalin'e mektup yazmış, dil ve benzer konularda daha dikkatli davranılması gerektiğini belirtmişti. Bu tutumundan dolayı daha sonra zehirlenerek öldürülen Nerimanov'a ölümünden sonra beraat verilmiştir. Kruşçev döneminde Stalin dönemiyle ilgili bir sıra tabular yıkılırken Brejnev döneminin başlamasıyla Stalin'e yönelik saldırıların karşısı kesilmiştir. Böyle bir ortamda Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Birinci Sekreteri Haydar Aliyev Nerimanov'a heykel koyulması meselesini gündeme getirmiştir. Lenin'in doğumunun 1970 senesinde 100. yılını kutlarken Azerbaycan'da da Nerimanov'un 100. yılını kutlamak için Aliyev organizasyon yapmış, heykeltıraş Celal Karyagdı'ya Nerimanov'un heykelini yapması için sipariş verir. 26 metre yüksekliyi olan heykel Bakü'nün Hazar denizine bakan, üç caddenin kesişme yeri olan önemli noktalardan birine yerleştirilmiştir.¹⁹¹

Sovyet döneminin en önemli anıtlarından birisi 26 Bakü Komiseri anısına inşa edilen anıttır. 1918 senesinde Lenin tarafından ihtiyaç duyulan yardım gönderilemediği için Bakü'de iktidarı kaybeden komiserler daha sonra hayatlarını da kaybetmiştir. Bu anıt diğer heykellerden belki de daha önemli sayıla bilirdi. Çünkü kamusal alanın her noktasına dikilen Lenin ve Stalin heykel ve büstleri insanlar tarafından neredeyse fark edilmiyordu. Ancak bu anıt komünist sistemi kurmak için Kafkasya'da can veren 26 genç bolşevikin destansı hikayesiyle toplum içinde etkisini Sovyetlerin sonuna kadar korumuştur. Sovyetler mekanı değiştirerek, heykel ve anıt inşa ederek toplumu değiştirmeye çalışırken aynı zamanda medya vasıtasıyla propaganda yaparak ideolojinin mekansal izdüşümünün duygu ve düşünce eksenini de oluşturmaktaydı. 26 Bakü Komiserleri anısına bir sıra şiirler ve şarkılar yazılmıştır. Bu anıt sadece Azerbaycan'da değil, tüm Sovyetlerde meşhur olmuştur ve Azerbaycan'ı ziyarete gelenlerin mutlaka ziyaret ettiği bir mekana çevrilmiştir. Anıt önemli parklardan

¹⁹⁰ Günel Seyidehmedli, *Sovyet Döneminde Azerbaycan Heykeltıraşlığı*, ed. Yunus Koç ve Mikail Cengiz (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 674–76.

¹⁹¹ Ülkü İrfan, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan*, (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000), 103–5.

birinde inşa edilmiştir ve üzeri seramik çinilerle kaplanmış dev taş çember şeklindedir. 26 Bakü komiserinin hikayesi ideolojiyi topluma empoze etme aracı kılınmış, Vlnüsten Vladivostok'a kadar tüm okul çocuklarına öğretilmişti. Aynı zamanda Bakü'deki anıttan ilave olarak devrimin önemli bir destanı olarak 26 Bakü Komiserleri ismi her yerde kullanılmaktaydı. Hem Bakü'de, hem de Sovyetlerin hakim olduğu diğer topraklarda meydanlara, semtlere, fabrikalara, gemilere, metro istasyonlarına, konut komplekslerine, sokaklara onların isimleri verilmişti. Farklı yaşlardan ve konumlardan insanlar devamlı bu anıt karşısında bir araya gelerek komünizme sadakat sözü vermekteydi.

Şekil 3.5.2: 26 Bakü Komiseri Anıtı

Kaynak : “ 26 Bakü Komiseri Anıtı “

https://az.wikipedia.org/wiki/26_Bak%C4%B1_Komissar%C4%B1_abid%C9%99si [25 Eylül 2020].

Hatta yeni evlenen çiftler de buraya gelerek bu anıtın kendilerine şans getireceğine inanmaktaydı. Sovyet ideolojisinin bir tür tapınağı, ibadethanesi haline gelen yer Sovyetler Birliği'nin 1989 yılından itibaren çökmeye başlamasıyla halk tarafından

parçalanmaya başladı.¹⁹² Sovyet yönetimi ideolojisinin toplum tarafından benimsenmesi için kadınların ideolojik açıdan eğitilmesini gerekli görmüştür. Özellikle doğu toplumlarında kadınların işsiz kalarak evde çocuğu büyütmesi, ona milli kültürünü aşılması Sovyetler tarafından kabul edilemez bir durum idi. Bu durumu değiştirmek için bir yandan kadınlar için iş imkanları yaratılmıştı. İşçi devleti olan Sovyetler aynı zamanda insan emeğine ihtiyaç duymakta idi ve kadınların çalışmadan evde oturması üretimde de iki defa daha az sonuç almaya sebep olacaktı. Diğer taraftan kadınlara karşı devamlı özgürleştirilme, prangalarından kurtulma gibi söylemlerle propaganda yapılmaktaydı. Kadının ailenin etkisinden kurtulması, peçeyi çıkarıp atması, eğitime, üretime katılması Sovyet ideolojisinin üzerinde durduğu konulardandı ve Bakü'deki Azad Kadın heykeli de bu amaçla yapılan heykellerden biri idi.

Şekil 3.5.3: Azad Kadın Heykeli

Kaynak : “ Azad Kadın Heykeli “

[https://az.wikipedia.org/wiki/Azad_qad%C4%B1n_\(heyk%C9%99l\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Azad_qad%C4%B1n_(heyk%C9%99l)) [25 Eylül 2020].

1960 senesinin 30 Nisan'ında açılışı yapılan heykel Sovyetlerin kadına verdiği hürriyetin, toplumun baskısından özgürleştirmenin simgesi olarak karşımıza

¹⁹² Stephen Kinzer, *The Fallen Commissars of 1918, Now Fallen Idols*,

<https://www.nytimes.com>, <https://www.nytimes.com/1997/09/09/world/the-fallen-commissars-of-1918-now-fallen-idols.html> [10 Eylül 2020].

çıkılmaktadır. Aynı zamanda bu düşünceye göre kadın Sovyetlerin yardımıyla bağımsızlığını kazanmış, modernliği benimsemiştir. Heykele ilham veren eser Cafer Cabbarlı'nın *Sevil* oyunu olmuştur. Heykel 10 metre yüksekliği bulunan bir kaidenin üzerinde konumlandırılmıştır ve heykelin kendi yüksekliği 2 metredir. Fuad Abdurrahmanov tarafından yapılan heykel çarşafını çıkararak kadını yansıtmaktadır. Heykel ismini ideoloji doğrultusunda çarşaftan kurtulan kadının, özgürlüğünü elde etmesinden almıştır.¹⁹³ Aslında Sovyetler öncesinde de kadınların çarşafı olması bazı müzakerelere sebep olmuştur. 1908 senesinde basında bu konu ışıklandırılmaya başlanmış ve modern hayat düzenini benimsemek için modern giyime geçilmesi gerektiğini, dolayısıyla kadınların eski giyim tarzı olarak görülen çarşaftan vaz geçmesi gerektiği vurgulanmıştı. Daha önce çarşafını çıkararak Azerbaycan Komsomol üyesi Sarah Halilova babası tarafından öldürülmüştü. Bu gibi olaylar konunun aktüellik kazanmasına sebep olmuştu. Sovyet ideolojisi çerçevesinde yönetim kadına aile baskısının kaldırıldığına, kadını kültürel baskılardan özgür kıldığına hem medya vasıtasıyla propagandasını yapmaktaydı, hem de heykel ve anıtlar vasıtasıyla vermiş olduğu hakları bir anlamda görünür kılmıştı.¹⁹⁴

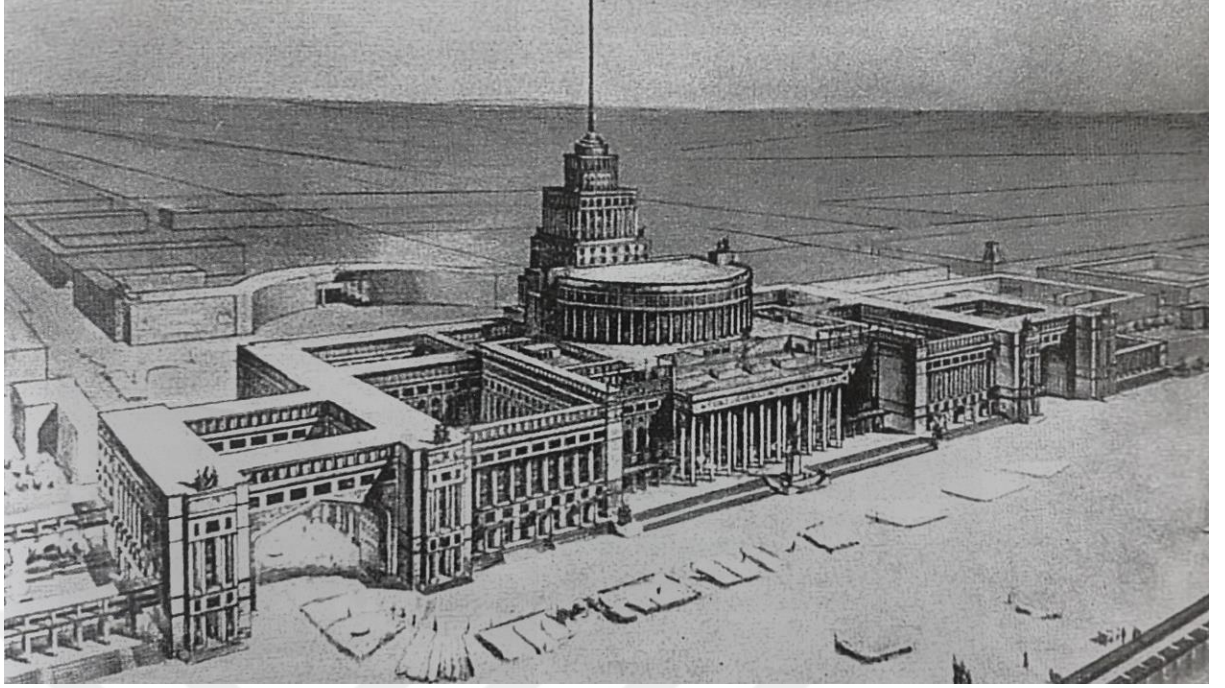
3.6. Azadlık Meydanı

Literatür taraması sonucunda Azerbaycan'ın kentlerinde yer alan meydanlarla ilgili sadece Azadlık Meydanı hakkında 2016 senesinde yazılan yüksek lisans tezi hariç herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Azadlık Meydanı Bakü'nün merkezinde yerleşmektedir. Meydan Hazar Denizi sahilinde yerleşmekte olup eskiden ismi Lenin Meydanı idi. Sovyetlerin son dönemlerinde bağımsızlık mücadelelerine şahitlik eden meydanın ismi özgürlük anlamını veren Azadlık Meydanı olarak değiştirilmiştir. Aynı zamanda meydanda yerleşen Lenin heykeli de kaldırılmıştır.

¹⁹³ Emine Onuş, Kıbrıs Türk Kültüründe Azerbaycan ve Azeri Türkü İmgesi, S.1 (2018): 124.

¹⁹⁴ "Композиция Освобожденной Женщине", [13 Eylül 2020], http://www.window2baku.com/Monuments/mn_osvobojdenie.html.

Şekil 3.6.1: Bakü Azadlık Meydanı Projesi

Kaynak: Kamberov, A. (2016). Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul :93.

Bakü’de bir sıra büyük meydanlar var. Baküdeki başlıca meydanlara Azadlık Meydanı, Azneft Meydanı, Fevvareler Meydanı, Füzuli Meydanı örnek olarak gösterilebilir. Ancak Azadlık Meydanı diğerleri arasında bağımsızlık mücadelesinin verildiği alan olarak önemli bir konuma sahiptir.

Meydanın yakınında yer alan en önemli yapı Hükümet Binası olup Sovyetler döneminde Bakü’de yapılmış en önemli binalardan biridir ve şimdi bu binada bazı bakanlıklar yer almaktadır. 2008 senesinde Azerbaycan’da askeri geçitin Azadlık Meydanı’nda yapılması meydanın bağımsızlık mücadelesindeki tarihsel önemini göstermektedir.¹⁹⁵

Azadlık Meydanı’nın en önemli yapısı Hükümet Evi’dir. Hükümet Evi’nin inşası tamamlandıktan sonra 1960-70’li yıllarda meydan düzenlenmiştir. Hükümet Evi karşısında yer alan meydan Sovyetler Birliği’nin en büyük meydanı olmuştur.

¹⁹⁵ “Azadlık Meydanı”, [17 Eylül 2020],

https://tr.wikipedia.org/wiki/Azadlık_Meydanı

Şekil 3.6.2: Bakü Azadlık Meydanı

Kaynak : “ Azadlık Meydanı ”

https://tr.wikipedia.org/wiki/Azatl%C4%B1k_Meydan%C4%B1 [25 Eylül 2020].

Yüzölçümüne göre birlik içerisinde olan ülkelerde Azadlık Meydanı'na benzer diğer bir meydan Belarus'un başkenti Minsk kentindedir. Ancak Minsk kentindeki meydanın alanı Azadlık Meydanı ile mukayesede daha küçüktür.¹⁹⁶

3.7. Hükümet Evi

Bakü'deki Hükümet Evi hükümet çalışanlarının çalışma alanı olarak inşa edilmişti. Bina çok daha önceden planlanmıştı, ancak bazı sebepler yüzünden inşaat çalışmaları 1952 senesinde tamamlana bilmiştir. Binanın yapılması için müsabaka ilan edilmiş, birçok mimar bu müsabakaya iştirak etmişti. Azerbaycan'ın en tanınmış mimarlarından olan Mikayıl Hüseynov ve Sadık Dadaşov projeleriyle müsabakaya katılsalar da onlara öncelik verilmedi. Lev Rudnev və Vladimir Munts isimli iki mimarın projesi kabul edilerek çalışmalara başlandı. 1924 senesinden 1934 senesine kadar müzakereler devam etmiş, 1934 senesinde ise müsabakayı kazanan belli olarak

¹⁹⁶ “Hökumət Evi”, [18 August 2020],

https://az.wikipedia.org/wiki/H%C3%B6kum%C9%99t_Evi.

inşaat çalışmaları başlandı. Sovyetlerin kurulmasından kısa zaman sonra başlayan bu çalışmalar 50'li yıllarda başarıyla sonuçlanmıştır. Bina inşa edilirken başlıca amaçlardan birisi yeni kurulmuş sosyalist devletin hem gücü ve büyüklüğünü, hem de parlak geleceğini yansıtacak şekilde inşa edilmesi idi.¹⁹⁷

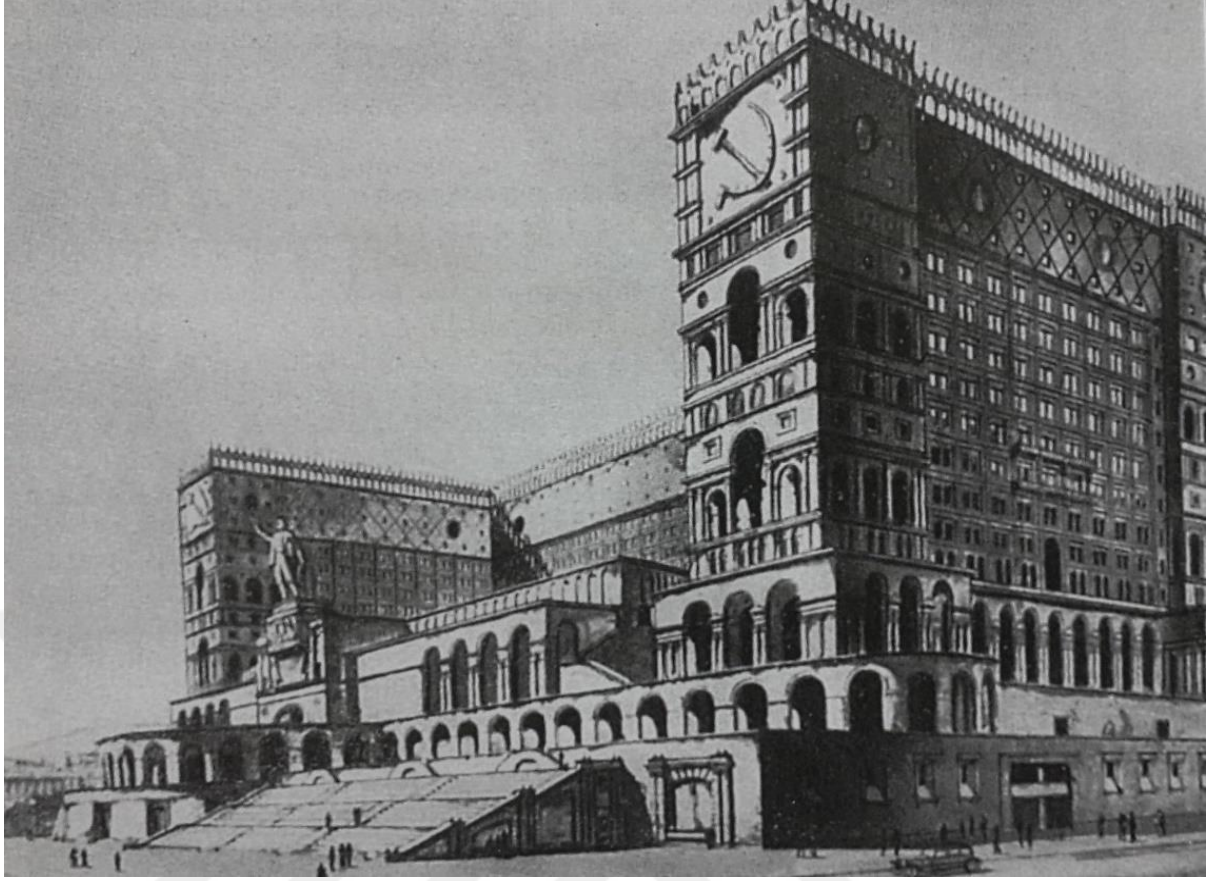
Binanın inşasına karar verdikten sonra nerede konumlanması gündeme gelmiştir. Bakü kentinin batıdan doğuya doğru gelişmesini dikkate alarak inşa edilecek binanın merkezde yer alması için konum belirlendi. Yüzey ölçüsü 6 ha'dan fazla olan alanda 13 katlı bina proje doğrultusunda inşa edilmeden önce bazı değişiklikler yapıldı. 1931 senesinde Azerbaycan'da inşa edilmiş tüm yapıtlarda milli hususiyetlerin kendini göstermesi zorunlu idi. Hükümet Evi'nin projesinde milli özelliklerin olmaması bazı değişiklikleri gerektirdi.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla aksamalar yaşansa da 1945 senesinde Sovyetlerin zafer kazanmasından sonra çalışmalar devam etmiştir. Binanın yapılmasında savaş zamanı esir alınmış alman askerlerinin emeğinden de istifade edilmiştir. 13 katlı bir bina inşa etmek planlansa da son 3 kat daha sonra iptal edilmiştir. Bunun sebebi olarak bu iş için ayrılan paranın yeterli olmadığı ileri sürülmektedir. Binaya millilik katmak için sonradan ilave edilen 3 adet kemer sebebiyle paranın beklenenden fazla harcanması da sebeplerden biri ola bilir.¹⁹⁸

Azerbaycan'daki Sovyet dönemine mahsus yapılar içerisinde Hükümet Evi özel bir konuma sahiptir. Hem farklı bir yapıda olması, hem milli özellikleri kendinde barındırması onu eşsiz kılmaktadır. Hükümet Evi sadece kendisi değil, aynı zamanda 1934 senesinde ilan edilen müsabakada sunulan diğer projeler de mimari tarihimizde önemli yere sahiptir. Doğunun ilk sosyalist karakolu olarak görülen Sovyet Azerbaycanı'nın adına layık bir yapı inşa edilmeliydi ve milli özelliklerle birlikte iç kısımlarında rasyonel düzenlemeler bulunmalıydı. İnşa edilecek yapı sadece başkent Bakü'de değil, tüm Sovyet Azerbaycanı'nda en büyük yapı olmalıydı. İşçi devleti olan Sovyetlerde bu yapı işçilerin, işçi sınıfının kudretini, ihtişamını, gücünü göstermeliydi. Aynı zamanda bu yapı Azerbaycan Sovyet mimari tarihine damga vurmali, sonraki gelişmelerin başlangıcı olmalıydı.

¹⁹⁷ "Hökumət Evi", [18 August 2020]

¹⁹⁸ "Hökumət Evi", [18 August 2020]

Şekil 3.7.1: Rudnevin Rehberliyi Altındaki Grupun Projesi

Kaynak: Kamberov, A. (2016). Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul :94.

Yapı kendinde özel bir üslup barındırmıyordu, bu sebepten de mimari mirasımızın eski, olumlu özelliklerini taşımalıydı. 1934 senesindeki müsabakaya Sadıkov ve Dadaşov tarafından verilen proje ikincilik kazanmıştı. Projenin birinci olmama sebebi jüri tarafından sosyalist mimaride yeni formlar ortaya koyma amacını karşılamadığı şeklinde açıklandı. Dadaşov ve Sadıkov projeye milli mimari, özellikle de dini yapılarda var olan tarzları yansıtmıştı. Halbuki Sovyet yönetiminin istediği farklı bir sanatsal ve ideolojik bir tarz idi. Sadıkov ve Dadaşovun'un dahil etmiş olduğu motifler yapıya modern olmaktan çok, arkaik bir görüntü vermekteydi.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Abdulali Kamberov, "Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi, 2016), 91–94.

Şekil 3.7.2: Hükümet Evi - 2015 Rudnevin Rehberliyi Altındaki Grupun Projesi

Kaynak: Kamberov, A. (2016). Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul :95.

SONUÇ

Bu çalışma Sovyet ideolojisinin mekana yansımasını Azerbaycan'ın başkenti Bakü kenti üzerinden araştırmıştır. Bu sebeple çalışmada ideoloji, Sovyet ideolojisi, mekan, iktidar ve iktidarın mekanla ilişkisi gibi konular ele alınmıştır. İdeoloji ve mekanın etkileşimi ele alınırken hem bireylerin yaşam alanları olan konutlar, hem de kamusal alanda ideolojinin yansıması olarak ortaya çıkan unsurlar incelenmiştir. Birçok çalışmada ideoloji ve mekan arasındaki ilişki araştırılmış olsa da Sovyet ideolojisinin Azerbaycan üzerindeki etkileri az çalışılmış konudur. Sovyetler döneminde Azerbaycan'da sanat, inşaat, din, kültür gibi konularda gerçekleşen değişimleri tek tek ele alan bazı makale ve tezler olsa da ideoloji kavramından yola çıkarak mekandaki değişimleri ortaya koyan araştırmalar daha önce yapılmamıştır. Literatürde, söylendiği gibi yeterli çalışma olmadığından araştırma sınırlı kaynaklar üzerinden yapılmış, objektif bir bakış açısı ortaya koymak için çaba gösterilmiştir.

Literatürde Sovyet dönemi Azerbaycan'ını araştıran çalışmaların çok az olması bu incelemenin yapılma sebeplerinden biri olmuştur. Sovyet dönemi ideolojisinin araştırılması ve Azerbaycan üzerindeki etkilerinin öğrenilmesiyle;

- Sovyet ideolojisi ve mekan arasındaki karşılıklı ilişki ortaya çıkarılmış;
- Azerbaycan'da ideolojinin mekan üzerinde gerçekleştirdiği değişim analiz edilmiş,
- Azerbaycan'ın yakın tarihinin öğrenilmesiyle bugünkü siyasal duruşunun daha iyi anlaşılmasına çaba gösterilmiştir.

Bakü'de Sovyet ideolojisinin etkisiyle gerçekleşen değişimi doğru şekilde anlamak için önce ideolojinin ne olduğu, ideoloji kavramının tarihi, ideoloji hakkında farklı ekollere mensup olan fikir adamlarının düşünceleri ele alınmış, daha sonra mekan kavramı incelenmiştir. Mekan kavramı ele alınırken yine mekan hakkında farklı düşünürlerin yaklaşımları sunulmuş, aynı zamanda mekanla ideoloji, mekanla iktidar arasındaki ilişkiler dizini açıklanmaya çalışılmış, başkentlerin iktidar için önemine değinilmiştir. Mekanın ideolojiler için propaganda alanı olmasından dolayı Sovyetler döneminde de birlik içerisindeki diğer ülkeler gibi Azerbaycan'da da büyük değişimler gerçekleşmiştir. En büyük değişimler ise başkentlerde gerçekleştiği için Bakü kenti örnek alınmış, ideolojinin yaşam alanları olan konutları ve kamusal alanları nasıl etkilediği araştırılmıştır.

Tez genel olarak niteliksel veriler üzerinden çalışılmış, zaman zaman farklı dönemlere ait niceliksel verilere yer verilmiştir. Tez içeriği ve kaynakça “ideoloji, Sovyet ideolojisi, mekan, Sovyetler Birliği, Sovyetler döneminde Azerbaycan, Bakü ve Sovyet heykel, anıt ve yapıtları” gibi kavramlar üzerinden yapılan literatür taramalarıyla çıkan sonuçlar üzerinden elde edilmiştir. Bu taramalar sonucunda ortaya çıkan hem yerli, hem de yabancı, güncel ve tarihi, resmi ve resmi olmayan yazı, makale, kitap ve diğer kaynaklar kullanılmıştır.

İdeoloji ve mekan kavramlarının ele alındığı bölümlerde bilimsel ve basılı ikincil kaynaklar olan kitap ve makalelerden yararlanılmıştır. Bakü kentinde Sovyet ideolojisinin etkilerinin araştırıldığı bölümde ise bilimsel ve basılı olan kaynakların yanında yerli ve yabancı kitap ve gazete, daha önce yayımlanmamış tez ve internet kaynakları kullanılmıştır. Yerli ve yabancı kaynaklara başvurularak objektif bir bakış açısı edinmek hedeflenmiştir.

“Sovyet İdeolojisinin Bakü Örneğinde Mekana Yansıması” tezi üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ideoloji kavramı ve ideoloji hakkındaki yaklaşımlar ele alınmış, ikinci bölümde mekan kavramı ve mekanla ideoloji arasındaki bağlantı incelenmiştir. Son bölümde ise Sovyet ideolojisinin Bakü kenti örneğinde sebep olduğu değişim ve dönüşüm örnekler üzerinden anlatılmıştır.

Azerbaycan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra konut inşası hızlı şekilde artmış, gösterişten uzak tek tip konutlar inşa edilmiştir. Devlet, ideolojisi sebebiyle bir çok konuda masraftan kaçınmış, dairelerin odaları daha sonra inşa edilenlerden çok daha küçük olmuştur. Özellikle, konutların dış cepheleri gösterişsiz olup bir birine benzemektedir. İşçi devleti olan Sovyetler bu konutlarla ilk önce işçileri evle temin etmiştir. Sonraki yıllarda ilk başta inşa edilen konutlardan farklı olarak daha geniş ve kullanışlı konutlar inşa edilmeye başlamıştı.

Sovyet ideolojisinin en görünür etkilerinden birisi, Sovyetlerin Azerbaycan’da yönetimi ele geçirmesinden sonra kadınların kamusal alanda görünürlüğünün artması olmuştur. Sovyetler öncesi bir çok doğu ülkesinde olduğu gibi Azerbaycan’da da kadınlar kamu hayatında aktif değildi. Sovyetlerin kurulmasından sonra bir sıra iş yerlerinin tesis edilmesi kadınların işçi gibi çalışmasını gerekli kılmaktaydı. Hem kadınların evde kalarak çocuklarını milli kültürleri doğrultusunda büyütmesini engellemek, hem de üretim sürecine katılarak ekonomiye katkılarının olması için Sovyetler kadınları çalışmaya teşvik etmiştir. Sovyet ideolojisinin bu konuda mekana

yansımasının en bariz örneği 'Azad Kadın' heykelidir. Çarşafını çıkararak kadını temsil eden heykel Sovyetlerin kadınlara verdiği özgürlüğü simgelemektedir.

Sovyetler dönemiyle ilgili diğer dikkat çeken husus sosyal kulüplerin ve kütüphanelerin hızla artması olmuştur. Sovyetler öncesi dönemde nüfusun büyük çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Sovyet yönetimi bir taraftan okur yazar olmayan topluma kendi ideolojisini empoze etmek için heykel ve anıtları kullanırken, diğer taraftan ise eğitim müfredatını köklü şekilde değiştirerek toplumun tamamını eğitim sürecinden geçirmeye çalışmaktaydı. Bu sebepten kurulan sosyal kulüpler, kütüphaneler, okullar Sovyetlerin kurulduğu ilk yıllarda hızlı bir artış göstermiştir. Az bir zaman sonra ülke nüfusunun yüzde ellisinden fazlası okur yazar olmuştur.

Lenin, ideolojiyi topluma empoze etmek için heykel ve anıtlar inşa etmeyi tavsiye etmiştir. Dolayısıyla sadece Azerbaycan'da değil, tüm Sovyet mekanında Marksizm-Leninizm ideolojisini temsil eden önemli kişilerin heykelleri inşa edilmiş, onların şerefine anıtlar yapılmıştır. Bakü Komiserleri anısına yapılan anıt, Kirov heykeli Bakü'de Sovyetler döneminde inşa edilmiş en bilinen heykel ve anıtlardandır.

Sovyetler döneminin kurulduğu ilk yıllarda inşa edilen binalar tek tip ve gösterişten uzak olsa da yönetimle ilgili binalar Sovyet ideolojisini temsil etmesi açısından özenle inşa edilmiştir. Bu binalara en iyi örnek 'Hükümet Binası'dır. Müsabaka sonucunda Rus mimarların projesi kabul edilmiş, daha fazla milli unsurlar içeren Azerbaycanlı iki mimarın projesi ise dini unsurlar da içermesi, eski dönemleri anımsatması sebebiyle birinciliği kaybederek ikinci olmuştur.

Dini yapıların kamusal alandan çıkarılması ideolojilerin mekanla ilgili diğer bir tezahürüdür. Sovyetler döneminde en çok zarar gören konu halkın dini değerleri olmuştur. Dini müesseselerin kamusal alandan çıkartılması ve medyada, ders kitaplarında din aleyhine propaganda yürütülmesi, din adamlarının yalancı, şarlatan, yobaz olduğunu topluma empoze etme çabalarının sonucu olarak halk büyük ölçüde dini değerlerinden uzaklaşmış, dine yabancı kalmıştır. Sovyetler kurulmadan önce hem Bakü'de, hem de diğer bölgelerdeki camilerin sayısı binlerle ifade edilirken Sovyetlerin ideolojik tutumunun sonucu olarak camiler tamamen kapatılmış ve başka amaçlar için kullanılmış, daha sonra ise az sayıda caminin faaliyetine izin verilmiş, toplamda sayıları 100'ü bulmamıştır.

1991 senesinde Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandıktan sonraki dönemi geçiş dönemi adlandırılmış ve bir çok alanda köklü değişimler gerçekleşmiştir. Özellikle 1994 senesinde 'Asrın Anlaşması' isimli petrol anlaşmasıyla Azerbaycan daha da gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeler başkent Bakü'de de mekânsal değişim ve dönüşümü hızlandırmış, planlama ve mimari çalışmalar durmadan devam etmiştir. Bu dönemde geçiş döneminin getirdiği ekonomik sıkıntıların ortaya çıkardığı işsizlik ve Karabağ Savaşı sebebiyle Bakü'ye büyük miktarda göç gerçekleşmiştir. Bu olaylar Bakü'de konut mimarisinin daha da hızlanmasına, Bakü'nün çehresinin daha hızlı değişmesine neden olmuştur.

Uzun süre Rusya yönetimi altında olması Azerbaycan'da en çok konut mimarisini etkilemiştir. Sovyet döneminin mimari tarzının etkisi halen Bakü'nün bazı semtlerinde kalmaktadır. Bu tarzın temel özellikleri zemin yüksekliğinin az olması, kat yüksekliğine sınırlama getirilmesi, dairelerin toplam alanının nispeten küçük olması gibi sonuçlar doğurmuştur. Sovyetler döneminden günümüze kadar mekânsal değişimi değerlendirirken insanları evle temin etmek için Sovyetlerin çok sayıda konut inşa ettiğini, ancak hem mali, hem de ideolojik sebeplerden konutların dış cephelerinin gösterişten uzak olduğunu görmekteyiz. Daha sonraki konutlarda bu tutumdan vaz geçilse de önceki konutlar çokluk teşkil etmektedir. Bağımsızlık sonrası bu sınırlamalar tamamen ortadan kaldırılmış, müşterilerin isteğine göre düzenlemeler yapma hakkı verilmiştir. Ancak ev fiyatlarının pahalı olması nedeniyle bazı iç sokaklardaki apartmanlarda sakinler dairelerinin alanını büyüterek binalarda sıkıntılar oluşmasını neden olmuşlardır. Gecekonduların artması, planlamanın doğru yapılmaması sebebiyle aynı alanda farklı tarzları olan, yahut aralarında ciddi kat farkı olan konutlar Sovyetler sonrası Bakü'nün genel görünümüne zarar vermiştir.

Sovyetler ellerindeki tüm vasıtaları propaganda aracı olarak kullanarak önce mekanın dönüştürülmesini, daha sonra ise mekânsal dönüşüm üzerinden toplumu dönüştürmeyi hedeflemiştir. Propaganda aracı olarak kullanılan araçlar belli ölçüde toplumu dönüştürme hedefine ulaşmış, aynı zamanda bazı konularda topluma katkıları da olmuştur. Örnek olarak Sovyetlerin kurulduğu daha ilk yıllardan sinemanın propaganda aracı olarak kullanılması, en ücra köşelere bile ayda bir defa sinema götürülmesi, bu amaçla yerli sinemaya destek verilmesi, sinema salonlarının inşası bu alanda gelişmelere sebep olmuştur. Sovyet döneminde çekilmiş sinemalar halen Azerbaycan'da sevilerek izlenilmektedir. Sovyetler döneminde sinema gibi tiyatro,

opera ve d. alanlar da desteklenmiş, bir sıra kültür merkezleri inşa edilmiş, müzik alanında en yetenekli kişiler ve önemli eserler bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Sovyetler döneminde eğitim kurumlarının artması toplum üzerinde bir sıra olumlu sonuçlar doğurmuştur. Sovyetler bir taraftan onun ideolojisini topluma kabul ettirme yolunda engel olarak gördüğü entelektüelleri ortadan kaldırıyor, diğer taraftan ise kendi bilim insanlarını yetiştirmeye çalışıyordu. 30'lu yıllarda, özellikle 1937 senesinde tüm rejim muhalifleri vatan haini damgasıyla ya çalışma kamplarına gönderildi, ya da kurşuna dizildi. Azerbaycan'ın en önemli entelektüelleri bu süreçte ortadan kaldırılsa da daha sonra Sovyetlerin eğitim kurumlarında astronomi, tıp, arkeoloji, dil, sanat, tarih, edebiyat ve d. alanlarda önemli bilim adamları yetişmiştir.

Toplumla ilgili ortaya çıkan her şey zaman-mekan akışı içerisinde gerçekleşmektedir. İnsanın geçen zaman zarfında mekanla etkileşiminden kültür ortaya çıkıyor. Çevre toplumun kültüründe etkili olduğu gibi toplum da kendi kültürü çerçevesinde çevreye yeni şeklini vermektedir. Bazı önemli olaylar da toplumların mekanla ilişkisini önemli ölçüde etkilemiştir. Örnek olarak sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da bir taraftan büyük kentler oluşurken diğer taraftan bir çok yerleşim yerleri yok olmaya yüz tutmuştur. Sanayileşme ile başlayan hareketlenme, kentlerin nüfusunun artması küreselleşmeyle en yüksek noktaya çıkmıştır. Günümüzde hızın artması ve bir anlamda mesafelerin kısılmasının yanında sermayenin ve bilginin hızlı hareketi gerçekleşmektedir. Bu da beraberinde dünyayı büyük bir köye dönüştürerek mekanın toplum üzerindeki etkisini azaltmaktadır. Sovyetler döneminde ise hem Azerbaycan'da, hem diğer Sovyet mekanlarında toplumun dış dünya ile iletişiminin yokluğu, internetin olmaması ve bilgi akışının bugünkü düzeyin çok altında olması ve Sovyet yönetimi tarafından kontrol edilmesi mekanın etkisini artıran sebeplerdendi. Bugün mekanın etkisinin azalma sebeplerinden birisi de teknolojik alanda hızlı gelişmelerin gerçekleşmesidir. Televizyonun ve sanal ortamların insanların hayatında büyük bir yer işgal etmesi sonucunda gerçek olanla sanal olanın sınırı bulanıklaşmış, gerçek olan önceliğini kaybetmiştir.

'Demir Perde'nin ortadan kalkmasına kadar Azerbaycan yetmiş sene Sovyet ideolojisinin etkisine maruz kalmış, 90'lı yıllarda bağımsızlığına kavuşmuş, ulus devletini kurmuştur. Beklenti küreselleşme olgusunun baskın etkisiyle ulus devletlerin zayıflayacağı, eski gücünü kaybedeceği yönünde olsa da günümüzde bu düşünce kendini doğrultmamıştır. Mekanın eski değerini kaybettiği inkar edilmez bir gerçek

olsa da ulus devletin gerçek mekanla birlikte sanal mekanlar üzerinden kendi ideolojisini topluma empoze etme çabaları sürmektedir.

Azerbaycan'ın yakın tarihinin incelenmesi, özellikle Sovyetler döneminin araştırılması Azerbaycan'ın bugünkü siyasetini, toplumunu anlamada önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık sonrası tüm alanlarda büyük bir yol kat etmiş, toplum kendi milli değerlerine sahip çıkmıştır. Sovyet dönemine mahsus olan, Sovyetler dönemini sembolize eden anıt ve heykellerin önemli bir kısmı ortadan kaldırılmıştır. Özellikle Bakü'de modern üslupta yeni binalar inşa edildikçe Sovyetler dönemine mahsus olan yapılar 'görünmez' olmaktadır. Propagandanın araçlarından birisi olan mekânsal değişim bu kadar hızlı gerçekleşse de, Sovyetlerin 70 yıllık iktidarının sebep olduğu siyasal ve toplumsal değişim yeni formda devam etme eğilimindedir.

KAYNAKÇA

- Akıncı, Mehmet. Hayek'in Sosyal ve Siyasal Teorisi. 2014.
- Akman, Kaan. "Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi". *Akademik Düşünce Dergisi*, S.1 (26 March 2020): 17–33.
- Algar, Hamid. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Vol. 2. İstanbul, 1989.
- Aliyev, N. *Azerbaycan Memarlığının Klassikleri (Sadıq Dadaşov ve Mikayl Hüseyinov)*. Bakü: Şerg-Gerb. 2013.
- "Azadlık Meydanı". https://tr.wikipedia.org/wiki/Azadlık_Meydanı [17 September 2020].
- Bulut, Yücel. "İdeolojinin Tarihçesi". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*. C. 3, S. 23 (18 Ekim 2011): 183–206.
- Cagnat, René, Michel Jan, Erden Akbulut, and T. Ahmet Sensilay. *İmparatorluklar Beşiği, SSCB, Çin ve İslam'ın arasında Orta Asya'nın yazgısı*. İstanbul: Alan, 1992.
- Çınar, Tayfun. "Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu". *Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları 32*. Kızılay, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 2004.
- Demir, Tarık. "Jeopolitikte Mekan Kavramı". *AVRASYA Terim Dergisi*. (31 Mart 2020). <https://doi.org/10.31451/ejatd.645545>.
- E., Aliyev. *Konstruktivizm Dövrü, 20-Ci Esrin 1920-1930-Cu İllerinin Bakı Memarlığı (Konstruktivizm Devri, 20. Yüzyıl 1920-1930'lu Yıllarında Bakü Mimarlığı)*. Bakü: Şerg-Gerb, 2013.
- Fedorov, Sergej G. "Construction History in the Sovyet Union - Russia: 1930-2005 Emergence, Development and Disappearance of a Technical Discipline". *Construction History* 21 (Haziran 2005): 81–97.
- Frolic, B. Michael. "The Sovyet Study of Sovyet Cities". *The Journal of Politics*, C. 32, S. 3 (1970): 675–95. <https://doi.org/10.2307/2128836>.
- Gasımszade, E, S Dadaşova, and F Mammedov. *Bakı Tarixinin Şehifeleri (Bakü Tarihinin Sayfaları)*. Bakü: Şerg-Gerb, 2013.
- Giritli, İsmet. "French Revolution and Its Effects". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 5, S. 15 (1 Temmuz 1989): 539–50.
- Gordon, David Laird Ashton, ed. "Planning Twentieth Century Capital Cities". *Planning, History and Environment Series*. London: Routledge, 2006.
- Gürçınar, Pınar. "Althusser ve Marks'ın İdeoloji Kavramlarının Karşılaştırılması". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41 (2015): 449–57.
- Hobsbawm, E. J. *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı 1914-1991*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Everest Yayınları. 2012.

- "Hökumət Evi". [18 August 2020].
https://az.wikipedia.org/wiki/H%C3%B6kum%C9%99t_Evi.
- https://www.azerbaijans.com/content_161_tr.html.
'https://www.Azerbaijans.Com/Index_tr.html', [7 Eylül 2020].
- Humphrey, Caroline. "Ideology in Infrastructure: Architecture And Sovyet Imagination". *Journal of the Royal Anthropological Institute*, C. 11, S. 1 (Mart 2005): 39–58.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2005.00225.x>.
- İrfan, Ülkü. *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.
- Jerlei, Triin. "Socialist Elements in Sovyet Design Ideology". In *Proceedings of the 9th Conference of the International Committee for Design History and Design Studies*, 587–92. Aveiro, Portugal: Editora Edgard Blücher, 2014.
<https://doi.org/10.5151/despro-icdhs2014-0085>.
- Kakıncı, Halit. "Sultangaliyev ve Milli Komünizm". *Araştırma-İnceleme*. Kadıköy, İstanbul: Bulut Yayın Dağıtım, 2003.
- Kamberov, Abdulali. "Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, 2016.
- Karaaslan, Yrd. Doç. Suat. "Heykel ve Mekan". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 1 (1 Haziran 2005): 289–95.
- Karacan, Nesrin. "Tarihsel Süreç İçinde Heykel Formu". *Sanat ve Tasarım Dergisi*, C. 4, S. 4 (2 Haziran 2013): 17–32. <https://doi.org/10.20488/austd.83898>.
- Kazancı, Metin. "Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi | Istanbul University Faculty of Communication Journal*, S. 24 (23 Şubat 2012). <https://doi.org/10.17064/iüifhd.16334>.
- Keleş, Ruşen Y. "Sosyal Konut Politikası Kavramı Üzerinde Bir Deneme ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 21, S. 2 (1 Şubat 1966).
https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000440.
- King, Anthony. "Architecture, Power, and National Identity. By Lawrence J. Vale. New Haven: Yale University Press, 1992. x, 338 Pp.". *The Journal of Asian Studies* 52, S. 1 (Şubat 1993): 132–34. <https://doi.org/10.2307/2059161>.
- Kinzer, Stephen. "The Fallen Commissars of 1918, Now Fallen Idols". <https://www.nytimes.com>, [10 September 2020].
<https://www.nytimes.com/1997/09/09/world/the-fallen-commissars-of-1918-now-fallen-idols.html>.
- Macit, M. Hanifi. "İdeoloji Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme". *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, C. 0, S. 26 (15 Nisan 2015): 29.
<https://doi.org/10.20981/kuufefd.10296>.
- Mardin, Şerif. *Bütün Eserleri Dizisi. 3: İdeoloji*. 3. bs. İletişim Yayınları 191. Çağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

- Marx, Karl and Engels, Friedrich. *Karl Marx, Frederick Engels: Collected Works*. New York: International Publishers, 1975.
- Morgan, W. John. "Marxism–Leninism: The Ideology of Twentieth-Century Communism". In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 656–62. Elsevier, 2015. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.93075-7>.
- Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı, 2007.
- Mustafali, Cafer. "Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler". *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, S. 1 (17 Eylül 2019): 18–33.
- Oçak, Zeliha. "İdeoloji Kavramına Marksist ve Post Marksist Yaklaşımlar: Karl Marks, Antonio Gramsci ve Louis Althusser". *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi* C. 1, S. 2 (30 Kasım 2018): 56–74. <https://doi.org/10.33464/dorduncukuvvet.480148>.
- Onuş, Emine. "Kıbrıs Türk Kültüründe Azerbaycan ve Azeri Türkü İmgesi", S. 1. (2018).
- Özdemir, Burcu. "Sovyetler Birliği'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yıllar". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (30 Nisan 2018): 103–11. <https://doi.org/10.31454/usb.419845>.
- Özdemir, Eylem. "Kentın Tanımlanmasında Sosyolojik Yaklaşımlar: Toplumsal Süreç ve/veya Mekanın Çözümlemesi". *İDEALKENT*, C. 1, S. 1 (31 Mayıs 2010): 44–77.
- Öztürk Aykaç, Nilüfer. "Yeni Denetim Biçimleri Bağlamında İdeoloji". *The Journal of Academic Social Sciences*, C. 14, S. 14 (1 Ocak 2015): 39–39. <https://doi.org/10.16992/ASOS.701>.
- Purvis, Trevor, and Alan Hunt. "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...". *Moment Journal*, C. 1, S. 1 (15 Haziran 2014): 9–36. <https://doi.org/10.17572/mj2014.1.936>.
- Sakli, Ali Rıza. "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak / Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society". *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, C. 3, S. 1 (30 Nisan 2019): 109–30. <https://doi.org/10.29216/ueip.527388>.
- Satir, M. "İdeoloji ve Sanat İlişkisi Bağlamında Sovyet Anıtsal Propagandası". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 3 (1 Temmuz 2018): 565–83.
- Saydam, Abdullah. "Milliyetler Problemi Ve Sovyet İdeolojisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3 (30 Mart 2015): 177–84.
- Seyidehmedli, Günel. *Sovyet Döneminde Azerbaycan Heykeltıraşlığı*. Edited by Yunus Koç and Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.
- Sjoberg, Gideon. *20. Yüzyıl Kenti*. 1. bs. Ankara: İmge, 2002.
- Spate, O. H. K. "Factors in the Development of Capital Cities". *Geographical Review*, C. 32, S. 4 (Ekim 1942): 622. <https://doi.org/10.2307/210000>. [16 Eylül 2020].

- Tankut, Gönül. *Bir Başkent'in İmarı: Ankara, 1929-1939*. Çağaloğlu, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993.
- Toprak, Aslı Okay and Neslişah Tok. "Hayek'in Piyasa İdeolojisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1 (2013): 13.
- Tunç Subaşı, Selda. "Marks'ta İdeoloji Eleştirisi ve Kavramın Farklılaştırılan Görünümleri". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 1 (30 Haziran 2018): 147–64. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.437662>. [16 Eylül 2020].
- Türk, Seçil. "20. Yüzyıl Kent Kuramları". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 3 (13 Mayıs 2015): 41–59.
- Ulutaş, Ejder. "İmgeden Gerçekliğe: Kamusal Bir Mekan Olarak Meydan". *İçtimaiyat* 3, no. 2 (25 Kasım 2019): 138–46. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.644739>. [12 Eylül 2020].
- Urry, John. *Mekanları Tüketmek* çev. Rahmi Öğdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Usta, Gülay. "Mekan ve Yer Kavramlarının Anlamsal Açısından İrdelenmesi". *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, C. 10, S. 1 (1 Ocak 2020): 25–30.
- Yeşilot, Okan. *Stalin Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Politikaları*. Edited by Emine Gürsoy Naskali and Liaisan Şahin. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Yiğenoğlu, Kaan. "The Ideological Power Struggle of The 21st Century: Understanding The Changing Nature of The International System". *Journal of Awareness*, C. 3, S. 1 (31 Ocak 2018): 51–70. <https://doi.org/10.26809/joa.2018.7>. [10 Eylül 2020].
- Yolal, Merve. "Friedrich August von Hayek Perspektifinden İktidarın Gücü ve Sınırları". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 2 (15 Ağustos 2018): 119–32. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.395090>. [13 Eylül 2020].
- Zengin Çelik, Deniz. "Kent Mekanının Politik Bir Meta Olarak Keşfi. Gösteriler ve Karşı-Gösteriler". *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (30 Nisan 2019). <https://doi.org/10.16878/gsuilet.542335>. [18 Eylül 2020].
- "Композиция Освобожденной Женщине". Accessed 13 September 2020. http://www.window2baku.com/Monuments/mn_osvobojdienie.htm. [16 Eylül 2020].

ÖZGEÇMİŞ

A. KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Mabud SATTARLI

Uyruğu: Azerbaycan

B. EĞİTİM BİLGİLERİ

Yüksek Lisans: Sabahattin Zaim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı-2020

Lisans: Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, Genel Ekonomi-2012